

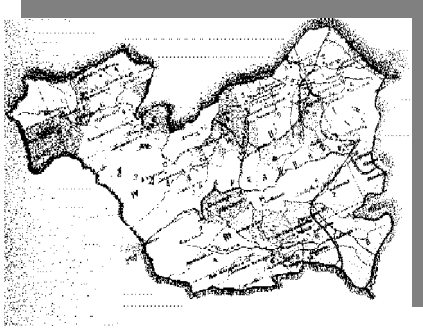
Şurəddin MƏMMƏDLİ

PARALANMIŞ BORÇALI...

və ya

ERMƏNİLƏR 1918-də

BORÇALININ GÜNEY QİSMİNİ İŞĞAL ETMİŞLƏR

Müəllifin "Paralanmış Borçalı..."

(Bakı: Azər nəşr, I nəşr – 1991, II nəşr – 1995)

kitabının elektron versiyası

Rəyçi: Nəsim NƏSİBLİ

ÖZƏT

1918–1921 illəri xalq cümhuriyyəti dövründə Borçalı qəzası Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan arasında mübahisəli ərazi sayılmışdır. 1918 ili sonlarında Borçalı üstündə Ermənistan–Gürcüstan müharibəsi getmişdir, atəşkəs şərti olaraq Borçalının güney parçası – Loru nahiyəsi neytral zona bəyanlanmışdır. Və Sovet hökumətinin gəlişiyə Borçalı qəzasının Loru nahiyəsi – indiki Noyemberyan, Tumanyan, Stepanavan, Taşir rayonlarına uyğun gələn ərazilər, üstəlik özgə yerlər Ermənistana qatılmışdır.

Bu əsərdə həmin olaylar sərgilənməkdədir.

Əsər geniş oxucu kütləsi üçündür.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Borçalı – alınmaz qalam mənim -----

Sözünü yerinə -----

Borçalıda Ermənistan–Gürcüstan Torpaq Davası və ... -----

Sözsonu yerinə -----

P. S. -----

BORÇALI – ALINMAZ QALAM MƏNİM

Borçalı Güney Qafqazda ən qədim insan məskənlərindən biridir. Bu torpağın ilk sakinləri bizim ulu dədələdimiz olub. Bu ulu dədələrimizin mübarək ismi bu mübarək torpağın adında yaşayır. Borçalı sözü bir çoxlarının ehtimal etdikləri kimi Börüçala, Borçala kəlmələrindən yox, bu torpağın ilk sahibləri Barsillər – Borocoğluları Qarapapaq Türklərin adından götürülmüşdür. Bu o Qarapapaqlardır ki, miladdan öncə bu torpaqlara həyat gətirmiş, tarixdə Oğuz, Qıpçaq, Tərəkəmə, Yörük adlarıyla Doğu Anadolunun da ilk sahibləri olaraq tanınmışlar. Sonralar orta yüzillərdə Malazgirt qəhrəmanı ulu öndər Alp-Arslanın komandanlığı ilə bu yerlərə yürüş edən Səlcuqlar özləriylə eyni dildə danışan yerli xalqla – Borocoğlularıyla qaynayıb qarışsa da, torpaq əski sahiblərinin şərafinə öz adını qoruyub saxlamışdır. Bu tarixi həqiqəti göz önündə tutmayan vəya qəsdli olaraq tutmaq istəməyən tarixçilər ağına-bozuna baxmadan bizim bu torpaqlarda məskunlaşma tariximizi 10–11-ci, ya da 17-ci yüzildən hesablayırlar. Hələ biz onu demirik ki, yenə bu torpaqlarda Borocoğlularıyla yan-yana Buğa Türklər, Bun Türklər, Gögərlər (Gürcülər Qoqari, Ermənilər Quqark deyirlər) yaşamışlar və bunların hamısı bugünkü Azərbaycan Türklərinin soykökündə (etnogenezində) özlərinə möhkəm yer tutublar.

Böyləcə Borçalıyı Borçalı edən bir xalq bu gün öz dədə-baba yurdunda sıxışdırılır, qonaq adlandırılır, diskriminasiyaya məruz qalır. Amma Borçalının şair oğlu Çıldırılı Aşıq Şenlik dədəmizin vəsiyyəti hər bir Borçalı övladının qoluna güc, ürəyinə təpər verməlidir. Aşıq Şenlik demiş: “Can sağ ikən yurd vermərik düşmana!” Bu düşmən kimdir və haradan gəlib?! Borçalılılar kənardan gələn düşmənləri yenməyi bacarırlar. Yazıqlar olsun ki, düşmən içəridə olanda ana yurdu içi od tutub yanır, vətən övladları daha zor duruma düşürlər.

İnanıram ki, bu kitabcanı yazarkən gənc araşdırıcı Şurəddin Məmmədli də mən yaşayan duyğuları yaşayıb. Və Borçalıyı dünən parçalayan, bu gün isə xəritələrdən silməyə cəhd edən düşmənlərə öz münasibətini gücü yetərsinə bu əsərdə ifadə edib.

Şurəddin gəncdir. Təbii, mən gördüyüm, dadlı-duzlu söhbətlərindən dərs aldığım ixtiyarları – ağsaqqalları, ağbirçəkləri görməyib. Ağsaqqallarımızın, ağbirçəklərimizin dilində üç Borçalı olub – Aran

Borçalısı, Bağ Borçalısı və Dağ Borçalısı. Aran Borçalısı – Sarvan və yörəsi, Yağlıca düzü, çağdaş Bala Muğanlı kəndinə qədər. Bağ Borçalısı Bala Muğanlıdan başlayaraq mərkəzi Yekaterinenfeld (indiki Bolnisi) olmaqla Güvəc və yörəsi, Bala Dumanısın altına qədər. Dağ Borçalısı Bala Dumanıs qarışıq Başkeçid və yörəsi Doğu Anadoluya qədər.

20-ci ildən bu yana daşnak ordusu ilə Qızıl Ordunun cəhdləri nəticəsi olaraq Dağ Borçalısının çox böyük hissəsini əldən verdik – sonuncu soydaşımız o yerlərdən bizim günlərdə köçdü, indi Başkeçidə sokin düşüb, Başkeçidin Saatlı, Muğanlı, Salamməlik kəndləri Azərbaycandakı rüşvətxor vəzifə sahiblərinin himayəsi altında doğma yurdlarını tərk edib, Azərbaycana köçüblər. Elə o bölgədə – Başkeçiddə bütün haqsızlıqlara köks gərən Yırğançay kəndinin camaatına eşq olsun! Gürcülər bilmədirlər ki, Gürcüstanın cənub sınırını Erməni təcavüzündən Yırğançaylılar, bütövlükdə Borçalılar qorumuş və bu gün də onlar qoruyurlar. Qəribədir ki, 1944-cü ildə biz Türkləri Mesxet-Cavaxetdən sürgün edən Stalin–Beria cəllad dəstəsi Mikoyanların o torpaqlara Erməni dolduracaqlarını ağıllarına da gətirməzdilər. Onların kobud səhləri bu gün Gürcü xalqına baha başa gəlir – Ermənilər həmin torpaqları Gürcüstanın yox, Ermənistanın yeri kimi qələmə verirlər. Belə bir proses 20-ci illərdən başlayaraq Borçalıda gedir. Və Gürcülər gec-tez anlamalıdır ki, Borçalıdan bizlərin çıxması Ermənilərin o yerlərə dolması deməkdir. Gürcülər unutmamalıdır ki, tarixən o torpaqları işğal ordularından Borçalılar qoruyub və bu gün belə bir şərəfli vəzifəyi öz üzərlərinə götürməyə hazırdırlar.

Buna da inanıram ki, Şurəddin kitabçasını ağırlı-acılı tarixi yaddaşı bir də oyatmaq üçün yazıb. Bir də yer üzündə yaşayan soydaşlarımızın diqqətini öz dədə-baba yurdu Borçalıya yönəltməsi üçün. Diqqətli oxucular hiss edərlər ki, bu əsər dərin elmi araşdırma, yaxud da yüksək bədii-estetik səviyyəli bir esse iddiasından uzaq xeyirxah bir məqsədlə, ana yurda dərin sevgilərlə qələmə alınıb. Gəlin, birlikdə hər cür iddiadan uzaq bu kitabçayı oxuyaq, var olan və var olacaq doğma Borçalımızın yaddaşlarda yaşamasına, ömürlüyümüə daxil olmasına sevinək.

Abbas ABDULLA. 1991

SÖZÖNÜ YERİNƏ

*Nəvələrin düşüb dara,
Haydı, qoç Koroğlu, haydı!*

"Borçalı qəzası Tiflisdən güney tərəfdə yerləşir. Bu qəza ilə Tiflis, Qazax və Axalkələk qəzaları həmsərhəddir. Böyüklüyünə görə Borçalı qəzası bütün Tiflis qubernyasının qəzaları içində, demək olar ki, ikinci yeri tutur. Qəza dörd nahiyəyə: Loru, Borçalı, Trialet və Yekaterinenfeld nahiyələrinə bölünür. Ərazisinin böyüklüyünə və əhalisinin çoxluğuna görə birinci yeri Loru nahiyəsi, sonra Trialet nahiyəsi tuturlar. Hər iki cəhətdən hamısından balaca Yekaterinenfelddir".

Bu bilgiyi böyük ictimai xadim, yazar, jurnalist İlya Çavçavadzenin "İveria" qəzetində (1890, 16 noyabr, 17 noyabr) dərc olunmuş "ბორჯალოს მაზრა" = Borçalos Mazra (Borçalı Qəzası) məqaləsindən götürmüşük. Və görüldüyü kimi, burada Borçalı qəzasının coğrafi durumu təsvir olunmuşdur və bu qeyddəki Borçalı nahiyəsi indiki Marneuli, Yekaterinenfeld nahiyəsi indiki Bolnisi və Tetriskaro (Ağbulaq), Trialet nahiyəsi indiki Dmanisi (Başkeçid) və Zalqa rayonlarını təxmini əhatə edir. Bunlar hamısı öz yerindədir. Bəs Loru nahiyəsi? Özü də "ərazisinin böyüklüyünə və əhalisinin çoxluğuna görə birinci yeri tutan" Loru nahiyəsi necə olmuş? Həmin Loru nahiyəsi Ermənistanın indiki Tumanyan, Noyemberyan, Stepanavan, Taşır (yaxınlaracan Kalinino) rayonlarının ərazilərinə uyğundur. Demək ki, adları keçən ərazilər də Borçalının imiş.

Bəs necə olub ki, Borçalı paralanmış? Borçalının yarısı Ermənistana nə vaxt, niyə, kimlər tərəfindən verilmiş? Bu sorular, əlbəttə, düşündürücüdür, ilginçdir. Və həmin soruların açımı hamı üçün, tarixi ədalət baxımından önəmlidir.

... Borçalının axar-baxarlı kəndlərinin birində təbiət qoynunda, bulaq başında xudmani bir məclis qurmuşduq. Yığnaqda Azərbaycanlı, Gürcü ziyalıları əyləşmişdilər. Şirin sağlıqlardan sonra siyasətdən söz düşdü, şair Nizami Sərəclı məclisdəki Gürcülərə üz tutaraq, o vaxt Loru nahiyəsi adlanmış, indi isə Ermənistanın tərkibində olan Noyemberyan, Tumanyan, Stepanavan, Kalinino rayonlarının ərazilərinin Sovet hökumətinə qədər Borçalı qəzasına aid olduğunu xatırladı, daha doğrusu, xatırlatdı və belə bir söz işlətdi ki, Borçalıyı qoruya bilmirsinizsə, izin verin, özmüz qoruyaq. İnsafən, bu söz Gürcü dostların xətrinə dəymədi, amma ciddi mülahizə irəli sürdülər: 1920 ili aşırımında durumdakı qarışıqlıqdan yararlanıb, Zəngəzura, Göycəyə, eləcə də Borçalının bir tərəfinə yiyələnən fəndgir qonşularımız indi də qarışıqlığa bel bağlayıb, Dağ Qarabağına göz dikirlər...

... Sadaxlı əsilli, Sumqayıtda məsul vəzifələrdə çalışmış Veyis Xuduyevin və Vahid Musayevin dedikləri:

Veyis Xuduyev: – Məlikməmməd nağılında divin canı qəfəsdəki quşda olan kimi, bizim də fikrimiz-zikrimiz Borçalıya bağlıdır. O yurd sevinəndə biz də fərəhlənirik, o yurd bir azca dərdə düşəndə biz də qəm dəryasına qərq olurıq.

Vahid Musayev: – Bu yaxınlarda kəndə getmişdim. Bir el ağsaqqalı qonşu Ləmbəli kəndində Azərbaycanlıların necə pələsəng salındıqlarından qovrula-qovrula danışdı və qeyd elədi ki, o kənd də, ondan o yana Cəlaloğluya, Gümrüyəcən Gürcüstanın olub. Mən hələ də o söhbətin təsiri altındayam. Axı, necə olub ki, o torpaqlar Gürcüstandan qoparılib? Bu faktın açıqlanmasına ehtiyac var (Sovet Gürcüstanı qəzeti, 16 oktyabr 1990)...

... Xatırladıqlarım bu kitabı qələmə almaq üçün ipucu oldu.

BORÇALIDA ERMƏNİSTAN–GÜRCÜSTAN TORPAQ DAVASI VƏ ...

*Qövr eləyir köhnə yara,
Hoydu, qoç Koroğlu, hoydu!*

Bəri başdanca qeyd edək ki, Borçalı dediyimiz bu ulu, müqəddəs Yurdun, bu Torpağın, bu Vətənin tarixi, gerçəkdən, dəqiq bilinmir.

Gürcü Ensiklopediyasından (Gürcücədən tərcümə):

“Borçalı. Aşağı Kartlidə tarixi mahal. Bu ad 17 yüzilin başlarında Debed ovasına köçmüş Borçalı Türkman tayfasının adından irəli gəlir. İran şahı I Şah Abbas 1604 ilində Kartli şahlığının başqa əraziləriylə birlikdə Debed ovasını da ələ keçirəndən sonra ayrıca siyasi birim olmuşdur. Bəliqli dönmədə Borçalı xanlığı Pənbəki (Strabonun Qoqaren deyə xatırladığı, Ermənilərin Quqark dedikləri, indi Ermənistan sınırlarındakı bəzi bölgələr – Ş. M.) əhatə edirdi... Xanlıq tez-tez Kartli çarlığına tabe olmurdu və İran təcavüzünün söykənəcəyi rolunu oynayırdı. 18 yüzilin əllili illərində Şah I Teymuraz Borçalı xanlığını öz yönətimi altına aldı. 1765 ilində II İrakli onu pristavlığa dönüştürdü. Rusya ilə birləşmədən sonra Borçalı distansiyası oluşturuldu və o, Tiflis qəzasına daxil oldu. 1880 ilində Tiflis qubernyası içəriyində Borçalı qəzası təşkil edildi”.

Azərbaycan Ensiklopediyasından:

“Borçalı – tarixi mahal. Gürcüstan SSR-in cənub-şərq və Ermənistan SSR-in şimal-qərbində yerləşən Borçalı mahalının ərazisi, əsasən, dağlıq, üçdə biri isə düzənlikdir. Borçalıya erkən orta əsrlərdə Türk dilli tayfalar, 16-17-ci əsrlərdə isə kütləvi surətdə azərbaycnlılar köçmüşdülər. Geniş yay və qış otlaqlarına malik olan Borçalıda maldarlıq, taxılçılıq, bostançılıq, bağçılıq, ipəkçilik inkişaf etmişdir. Borçalı mahalı

Azərbaycan, bəzən də Gürcü feodallarının vassallığına çevrilsə də, çox zaman müstəqilliyini saxlaya bilmişdi. XVIII əsrin əvvəllərində Borçalı mahalı Gəncə bəylərbəyliyiinin tərkibində idi. Bəylərbəyi Ziyadoğlu 1736-cı ildə Muğanda Nadirin İran şahı elan olunması əleyhinə çıxdığı üçün Nadir Şah Borçalıyı Qazax mahalı ilə birlikdə Gəncə bəylərbəyliyindən alıb, Kartli-Kaxeti çarının tabeliyinə vermişdi. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda xanlıqlar yarandıqda Borçalı sultanlıq elan olundu... XIX əsrin ortalarında Borçalı mahalı qəzaya çevrildi... Qəza 1929-cu ildə ləğv edilib üç rayona bölündü: Borçalı, Lüksemburq (Bolnisi), Başkeçid (Dmanisi)".

Bu iki mətn arasındakı bir-biriylə uyan və uymayan faktlar bir daha təsdiqləmir mi ki, bu ulu yurdun tarixi, ötənləri yerli-yataqlıca, köklü-köməkləcə, doğru-düzgüncə öyrənilməlidir! Öyrənsək, yəqin bilərik ki, indiki anlamda öngörülən Gürcüstan ərazisində Türk tayfalarının çox-çox öncələrdən üzü bəri yaşadıklarını, 765 ilində Gürcüstanın şərqində Ərəblərə qarşı qanlı savaflarda Türklərin Gürcülərlə bərabər vuruşduqlarını, 11–13-cü yüzillərdə Gürcüstanın gündoğarının "didi Turkoba" (böyük Türklük) adlandığını təsdiqləyən qaynaqlar (elə Gürcü dilində də; örnəyin, Kartlis Sxovreba – Gürcüstanın Yaşamı vs) var. 11-ci yüzildə yaşamış soydaşımız Hübeyş Tiflisinin dahilik şöhrəti onu yetirən Tiflis Müsəlman mühitinin dərin və qədim kökləri olduğunun aşkarca təsdiqidir. Türk alimi Mehmet Fahreddin Kırzioğlunun Karapapak (Borçalı və Kazak) Uruğunun Kür-Aras Boylarındakı 1800 Yılına Bir Bakış (1971) əsərindən bu bilgilər də yada düşür: "Borçalı və Qazax adlı iki qola ayrılan bu xalq Qıpçaq (Kuman-Xəzər) uruğundan sayılır, ... bu iki igid, atlı-köçəri qəbilələrin Borçalı–Qazax çayları boylarında 2-ci yüzilin sonlarında yerləşdikləri və 1064 ilində Səlcuq soltanı Alp-Arslanın hüzurunda topluluqla İslam dinini qəbul etdikləri, Türküstandakı Qaraqalpaq–Qazax ləhcəsində qonuşduqları son dərəcə mühümdür". Sözün kəsəsi, Borçalıya ortaçağlarda

keçən Türklər buradakı soydaşlarını şənəndirmək üçün gəlmişlər!

Türkiyədəki Borça, Borçka yaşayış məntəqələrinin, Azərbaycanın Xanlar rayonunda, Gəncə yörəsindəki Bolçalı kəndinin varoluşu, ayrıca, Borçalıdakı əksər kənd adlarının eynilə və ya oxşarca Quzey və Güney Azərbaycanda, Türkiyədə də varlığı təkcə toponimik yaxınlıqdır mı? Bu, öncəliklə, soy qonumluğunun danılmaz gerçəyidir.

Bu yurdun yaxın tarixinə gəincə, – qeyd edək ki, 19-cu yüzilin başlarında Borçalıya əlahiddə "Tatar distansiyası" (Tatar məntəqəsi) statusu verilmişdi. 1877 martın 25-də Borçalı distansiyasının torpaqlarıyla Tiflis qəzasının Trialet və Loru pristavlıqları birləşdirilərək, müstəqil inzibati-ərazi birimi – Şüləver inzibati bölgəsi oluşturulmuş, 1880 mayın 6-da Şüləver inzibati bölgəsi təməlinə Tiflis qubernyası içərisində Borçalı qəzası və keçmiş Borçalı distansiyasının torpaqlarından Borçalı pristavlığı təşkil olunmuşdu. Həmin çağlar qəzanın ərazisi 111,96 kvadrat mil, başqa sözlə, 5.417,2 kvadrat verst, yaxud 564,472 desyatınə bərabər olmuşdur. Öz ərazisi boyunca quzeydən Qori, doğudan Tiflis və Qazax, güneydən və güney-gündoğardan Gümrü, günbatardan Axalkələk və Qori qəzaları ilə həmhüddud olmuş Borçalı qəzasının ən quzey nöqtəsi Ərcivan və ya Trialet sıra dağlarına məxsus Cəm-Cəm dağı imiş. Sərhəd Kəmədağdan keçərək, mis mədəni zavoduna yönəlir, Debed (Dəvədöy) çayını, Kərhəng, Bozabdal dağlarını adlayır, Çubuxlu və Ağlağan dağları boyunca uzanır, Ağlağanın zirvəsində şimala, sonra şimal-qərbə dönür, daha sonra Məkriz və Qaraağac dağlarına doğru yön alırmiş.

İlya Çavçavadzenin yaxın dostu İ. Apxazi uzun sürə qəzaya rəislik etmişdir.

Qaçaq Kərəm, Qaçaq Süleyman, Borçalılı Səməd Bəy, Halay Mursaqulov və neçə-neçə mərd ərənlərimiz bu yerlərdə xalq naminə hünər göstərmişlər.

Qubernya qlasnısı A. M. Arqutinski-Dolqorukov 1897-də Tiflisdə yayımlanmış "Борчалинский уездъ в экономическомъ и коммерческомъ отношеніях" (Borçalı Qəzası İqtisadiyyat və Ticarət Baxımından) kitabında qəzanın iqtisadi, ticarət, habelə sosial, coğrafi mövqeyi xüsusunda önəmli bilgiler vermişdir. Onun tanıqlığına görə, Xram, Dəvədöy (Borçala) və Alget çayları qəzanın əkin yerlərindən bol nemət – üzüm, hər cür meyvələr, tütүн, arpa, buğda, çətik götürməyə imkan verirmiş, Tiflis qarpız-yemişlə buradakı bağ-bostanlar sayəsində təmin olunurmuş, həmçinin Borçalı təbii qazıntıları – qızılı, gümüşü, filizi, qurğuşunu, manqanı, dəmir filizi, mərməri, inşaat daşı ... ilə də şöhrət qazanıbmiş.

1886 ili əhalisayımına görə, Borçalı qəzasında 33.770 nəfər azərbaycanlı yaşayırmış. Qəzanın azərbaycanlılar yaşayan ən böyük kəndləri Sarvan (329 ailə), Qızılhacılı (274), Görarxı (270), Sadaxlı (191), Faxralı (170), Bolnis-Kəpənəkçi (169), Saraclı (161), Arıxlı (137), Qaçaqan (117) hesab olunurmuş. Genəlliklə, qəzada 4 min 870 azərbaycanlı ailəsi varmış.

Sözarası: Новое Обозрение (Yeni İcmal) qəzetindən (1898, # 15, 24) bir ilginc fakt – Tiflisdə taxta-şalban anbarlarından biri Borçalı adlanırmış.

Görkəmli Gürcü tarixçi İvane Cavaxişvili yazırdı:

"Strabonun Quqarena vəya Quqaretisi indiki Borçalı qəzasının güney sahəsi idi, yəni təxminən Cöckən, Bolnis-Dmanisi, Lök dərəsi, Taşir, Aboz və Trialetin güney qismini əhatə edirdi".

Loru şəhəri də olmuşdur. Bu, həmin Lorudur ki, 1236-cı ildə Monqollar tərəfindən dağıdılmış, 14–15-ci yüzillərdə yenidən bərpa olunmuş, 15–18-ci yüzillərdə İran və Osmanlı qoşunlarının hücumlarına məruz qalmışdır. Bu, həmin Lorudur ki, Rusiya imperyasında Tiflis quberniyasının içərisində izibatı-ərazi birimi onun adıyla adlandırılmışdır, həmin Loru Aşağı-Kartliyi, Şəmşəddini, Qazaxı, Borçalıyı, Pəmbəki də əhatə

etmişdi. Bu, həmin Lorudur ki, 1880-ci ildə Borçalı qəzasının içərisində nahiyə olmuşdu. Və Loru Borçalıdan qürbət düşmüşdü.

Loruyu ələ keçirmək ehtirası Ermənilərdə yeni deyildi.

İlya Çavçavadzenin 1877-də qələmə aldığı məşhur "Ճգտոս լաճաճո" (Daşların Fəryadı) əsərindən parçalar (Süleyman Süleymanlının tərcüməsində):

"Erməni alimlərin və onların böhtançı tərəfdarlarının əməlləri köhnə bayatıdır; o vaxtdan düz 60 il keçir, bəlkə daha çox. 60 il deyirik, bu isə o qədər də az vaxt deyildir ki, onunla hesablaşmayaq. Bəli, düz 60 ildir ki, başmız üstündə ildirəm çaxır, tufan qopur, bizim şəxsiyyətmizə bu minvalla həlmə ara vermir, günbəgün daha böyük ədəbsizliklə, cəsarətlə, həyasızcasına bizim dərimizi soyur və məhv etməklə qorxudurlar...

O vaxtdan indiyədək Erməni alimlər var gücləriylə çalışır, bütün qüvvələrini sərf edirlər ki, Gürcüstanı bütün dünyaya pis tanıtınsınlar, mümkün qədər ondan çox ərazi kəşib mənimsəsinlər, keçmişini məhv etsinlər, hətta bu gününü də ləkələsinlər. Məsələn, hamıya məlumdur ki, Çoroxi çayı hövzəsi lap qədimdən Yuxarı Kartlinin bir hissəsidir ki, bu da sonralar Samtsxe-Saatabaqoyu təşkil edir; Erməni yazıçılar isə (Emin, Xudabaşov, Eristov) iddia edirlər ki, o torpaqlar, yəni Kür çayının yuxarı hissəsi və Çorox çayı hövzəsi böyük Ermənistanın tərkibinə daxil olmuşdur. Bizə isə yalnız bir qarış torpaq verirlər".

Hələ 1910-lu illərdə bütöv Borçalıyı Tiflis quberniyasından ayırmaq məsələsi ortaya atılmışdı. 1913-də Canişin Şurası Qafqazda mövcud qubernya sərhədlərində dəyişiklik layihəsini hazırlamışdı və bu layihədə etnik prinsiplər doğrultusunda, Borçalı qəzasının böyük hissəsinin İrəvan quberniyasına, qəzanın quzey-gündoğar budağının Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasına birləşdirilməsi ön görülmüşdü. Həmin il

noyabrın 6-da və dekabrın 18-də 5 nəfər azərbaycnlıdan (Mehti Ağa Sultanov, Əhməd Mirzə Məmməd oğlu, Şamil Abbas oğlu, Əbdürrəhman Qayıbov, Şüləver camaatının təmsilçisi V. Mehrabov), 5 nəfər Ermənidən (gəlir müfəttişi Zaxaryans, Şüləver camaatının təmsilçisi Eribekov, Cəlaloğlu camaatının təmsilçiləri V. Saakov və M. Baxşinov, Bolnis-Xaçın camaatının təmsilçisi V. Avetisov), 2 nəfər Gürcüdən (qəza rəisinin yardımçısı İnalışvili, gəlir müfəttişi Barataşvili), 1 nəfər Rusdan (hakim S. Burnaşov), 1 nəfər Almandan (Yakov Taus) ibarət xüsusi komissiya qəzanın gündoğardan və güneydən dağlarla əhatə olunduğunu, Gümrüyə gedən hər iki araba yolunun (Bozabdal və Güllübulaq yollarının) qışda bağlandığını, genəlliklə, bu səmtin iqtisadi baxımdan Tiflislə ilıskidə olduğunu, yəni coğrafi ortamı və əhalinin yaşam mənafelərini rəhbər tutaraq, "Borçalı qəzasını Tiflis qubernyasının tərkibindən ayırmağın arzu edilməzliyinə" yekdillikə tərəfdar çıxmışdı. 24 Yanvar 1914 tarixində Tiflis Qubernya Şurası bu qəpəri təsdiq etmişdi. Sərhədlərin dəyişdirilməsi planı baş tutmamışdı.

1917-də Qafqazda zemstvo (yerli) yönətim üsulunun tətbiqiylə ilgili yenidən sərhəd bölgüsü məsələsi qaldırılmışdı. Yenə də Borçalının başında qaranlıq vardı. Ermənilər Borçalının Loru nahiyəsi və başqa ərazilər hesabına Gümrü (Aleksandropol) quberniyası yaratmaq eşqinə düşmüşdülər. Həmin il Borçalı qəza komissarı Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyevin başqanlığıyla Loru nahiyəsi bütün icmaları təmsilçilərinin qurultayı çağırılmışdı və qurultayda Cəlaloğlu kəndinin təmsilçisi V. Saakovdan başqa qalan hamı bir nəfər kimi qərara almışdı:

"Tiflis qubernyası hüdudlarından heç vəchlə ayrılmalı və yeni yaradılan Aleksandropol quberniyasına birləşməməli".

Noyabrın 10-da Tiflisdəki əlahiddə müşavirədə də Borçalıyı paralamaq bədnıyyəti əleyhinə qətnamə qəbul edilmişdi.

Erməni xəyalpərvərlər “böyük Ermənistan” – “İrəvanın günbatarından Rostovacan, dənizdən-dənizə böyük Ermənistan” xəritəsini cızmaqla məşğul olurdular. Peterburqda və İstanbulda yayımlanmış belə üzdənirəq xəritəyi adibəlli Gürcü tarixçi İvane Cavaxişvili “fantastik xəritə” adlandırmışdı.

“Türk dövlətsiz olmaz” ilkəsiylə 1918 ilində Axalsıx, Borçalı, Naxçıvan, Ağbaba, Sürməli, Şorayıl... Türkləri də öz siyasi qurumlarını yaratmışdılar. Aprelin 13-də Ahısqa Türkləri Türkiyəyə birləşmək haqqında müraciət qəbul etmişdilər.

Bunun yanı sıra, Erməni mafiyasının da torpaq hərəsliyi güclənmişdi. Həmin ilin mayında Daşnaksütün firqəsi özünün İrəvanda çıxmış Joğovirdi Dzain (Xalq Səsi) qəzetində Güney Qafqaz Ermənistanının sərhədlərini belə xülya etmişdi:

I. Bütün İrəvan quberniyası;

II. Bütün Kars bölgəsi;

III. Tiflis quberniyasının aşağıdakı bölgələri:

1) Axalkələk qəzasının 2-ci sahəsi a) Tapazqur gölündən quzeyə tərəf, Borjom kənd icması torpaqlarının, Qori qəzasında Sxraskaro (Doqquzbulaq) hövzəsini ayıran alçaq sıra dağların bir hissəsi, b) bu qəzadan quzeydə yerləşən, Borçalı qəzasının Zalqa adlanan bir hissəsi (onun günbatar hissəsi).

Bu bölgünün Ulu dağ zirvəsiylə Ərcivan dağlarından səkkiz verst aralıdakı xətti birləşdirən xətt üzrə günbatar tərəf.

2. Borçalı qəzasının Əyriqar dağından başlayıb Xram çayı boyunca dəmiryol zolağınadək uzanan xəttə qədər quzey hissəsi, belə ki, Bolnis-Xaçın və Şüləver sərhəddən güneydə qalır.

IV. Gəncə quberniyasının bir hissəsi...

Halbuki, həmin ilin mayında imzalanmış Batum anlaşmasına görə, Ermənistan ərazisi toplam 9 min kvadrat kilometr, yəni təkcə İrəvandan, Eçmiədzindən, Gümrüdən ibarətidi.

... 26 May 1918 ili. Gürcüstanın İstiqlal günü. Ulusal dövlət müstəqilliyinin dirçəlişi idealları uğrunda illər boyu açıq, gizli çarpışan minlərin, milyonların müqəddəs arzuları çin olan gün. Tarixin ağılı-qaralı səhifələrinə qızıl hərflərlə yazılan gün. Tiflisdə Gürcüstan Milli Şurasının tarixi iclasında Gürcüstan müstəqil Xalq Cümhuriyyəti (საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა – Gürcüstan Demokratik Respublikası) bəyan olundu. Noe Jordania təbrik sözündə qismən dedi:

“ ... Bizdən qıraqda və bizdəki millətlərlə qonşuluq etmək və yaxın əlaqədə olmaq istəyirik.

Öncəliklə, biz bir millətin faciəsinə diqqət yetirməliyik. Bu, Erməni millətidir, hansı ki, öz dövlətini qurmaqdan ötrü öz müstəqil ərazisi yoxdur...

Biz bilirik ki, Müsəlmanlar da (Azərbaycan Türkləri – Ş. M.) bizim kimi hərəkət edəcəklər: öz ərazisində yeni dövlət yaradacaqlar ...

Konfederasiya birliyinə daxil olan millətlər bir bayraq altında birləşəcəklər.

Bu bayraq Güney Qafqaz xalqlarının birliyi və onların güclənməsi bayrağı olacaqdır”.

Azərbaycanlıların təmsilçisi Fətəlixan Xoylu bu tarixi iclasda müstəqil Gürcüstanın vətəndaşlarını Güney Qafqazın bütün Müsəlmanları adından təbrik etdi, N. Jordanianın fikrinə şərik çıxaraq dedi:

“İndi biz bir-birimizdən aralıyıq ki, sonra daha da möhkəm birləşək”.

Mayın 28-də Azərbaycanın və Ermənistanın da İstiqlal bəyannamələri oxundu. Güney Qafqazda üç xalq cümhuriyyəti (demokratik respublika) ortaya çıxdı. Təəssüf ki, “öz dövlətini qurmaqdan ötrü öz müstəqil ərazisi olmayan” Erməni millətinin qonşu dövlətlərdən – Gürcüstandan və Azərbaycandan torpaq qoparmaq, ərazi qamarlamaq

hesabına özünə ərazi, vətən qurması planları bölgədə rahatlığı, huzuru pozdu, dinc quruculuğun ayağından çəkdi.

Güney Qafqazın hər üç cümhuriyyəti müstəqillik qazanan kimi Ermənilərin Borçalı uğrunda da kampaniyası genişləndi, "böyük Ermənistan" hərəkatı vüsət götürdü, Tiflis, hətta Gürcüstanın göbəyindəki Qori də bu üzdənirəq "böyük Ermənistan"ın bir hissəsi hesab edilirdi.

Osmanlı hökumətiylə Gürcüstan hökuməti arasında və Osmanlı hökumətiylə Ermənistan hökuməti arasında 4 İyun 1918-də bağlanmış müqavilələrdə sərhəd xətti müəyyən-ləşdirilmişdi.

Batımda Osmanlı İmperiyasıyla Gürcüstan, Ermənistan, Azərbaycan respublikaları hökumətləri arasında anlaşma imzalanmışdı. Bu anlaşmada Osmanlı ilə bu respublikalar arasında sərhəd xətti bəirlənmişdi. Bu anlaşmada Gürcüstan, Ermənistan, Azərbaycan respublikaları arasında da sərhədlərin bəirlənməsi gərəkliliyi bildirilmişdi. Ermənistan tərəfin ambisiyası ucbatından bu mümkün olmadı.

Osmanlı tərəf Gürcüstana Türk əsgərlərin Yelizavetpola qədər ilərləməsini təmin etməyi, dəmiryolundan yararlanmaq amacıyla Borçalı qəzasının güney yarısının və Sınıq Körpünün keçici olaraq Osmanlı ixtiyarına verilməsini tələb etdi. Gürcülər Almanlara, şəxsən general fon-Krezenştayna güvənərək, bu tələbi yerinə yetirməkdən imtina etdilər.

5 İyun 1918-də Gürcüstan hökumətinin iclasında hərbi nazirin "Borçalı qəzasında işlərin durumu və Gürcüstan dövlətinin sınırlarının aydınlaşdırılması gərəkliliyi haqqında" məruzəsindən sonra Borçalı, Sığnax və Tiflis qəzaları sərhədlərində silahlı qüvvələr yerləşdirildi, sərhədləri aydınlaşdırmaq üçün ayrıca komissiya oluşturuldu.

İyunun 11-də komissiya onun üzvü Pavle İnqorakvanın məruzəsini dinlədi. Məruzədə göstərilirdi ki, sərhəd güneydə

Kiçik Qafqaz sıra dağlarınınadək uzanır, Borçalı qəzasının güney sınırlarından, Qarakilsənin güney tərəfindən keçir, Göycə gölünün quzey sahilinə çatır, Ağstafa çayına doğru quzeyə dönür...

Bu o çağlar idi ki, tarixi, etnik, dini, iqtisadi, coğrafi baxımlardan qüsurlu olan quberinya inzibati-ərazi bölgüsünü dəyişdirmək gərəkliyi meydana çıxmışdı. Bu prinsipdə uyğun millətin yaşadığı torpaqların milli dövlət qurumunda birləşməsi ön görülürdü. Bu prinsip doğrultusunda Tiflis quberniyasının Borçalı qəzası və Tiflis qəzasının Qarayazı nahiyəsi Azərbaycana aid olmalı idi.

Ümumiyyətlə, Borçalı Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan arasında mübahisəli əraziydi və bu məsələ son dərəcə qarışıq xarakter almışdı.

Qüzey Qafqaz cümhuriyyətləri müstəqil bəyan olunandan sonra Borçalı ərazisini Sənain stansiyasına qədər Alman qoşunları tutmuşdular. Qalan yerlər – Gümrü, Cəlaləğlu, Kolagirən yörələri Türkiyə qoşununun tabeliyidə qalırdı.

Qarakilsədə və Sənain stansiyası yaxınında Türk qoşunuyla Alman-Gürcü qoşunu arasında toqquşma baş verdi, Türklər üstünlük qazandılar, Almanlardan götürülən əsirlər Karsa aparıldı.

İyunun 10-da Türklərin Qafqaz piyada diviziyası Borçalıdan keçən dəmiryolu üzərində, ayrıca, Voronsovka kəndi yaxınında Alman-Gürcü qoşununu yendi, çoxlu əsir götürdü.

Yerli Müsəlmanlar Alman qoşunlarına qarşı açıqdan-açığa etirazlarını bildirir və çıxış yolunu Azərbaycana birləşməkdə görürdülər.

1918-ci ildə Borçalıların Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası sədrinə göndərdikləri müraciətdə deyilirdi:

... Bu torpağın pionerləri bizik, sayca əksər çoxluğu biz tuturuq, burada hakim xalq olmaq üçün hər cür ləyaqətimiz

var. Ona görə də Türkiyə Sultanına və böyük vəzirə müraciət edərək, bizim mərkəzi üsul-idarə Tiflis şəhərində olmaqla Türkiyənin himayədarlığı altında Qarapapaq adıyla yarım-müstəqil xanlıq kimi tanınmağımız və bizim Tiflis şəhəriylə birlikdə Azərbaycana birləşməyimiz xüsusunda məsələ qaldırırıq. İndi biz Azərbaycan hökumətindən rica eirik ki, bizə qarşı hələ də törədilən fəlakətlərə son qoyulması üçün gərəkli tədbirlər görülsün, evlərimizə, bütöv kəndlərimizə od vurulması, kəndlərin dağıdılması, müxtəlif yerlərdə əmlakımızın yağmalanması və qarət edilməsi sonucunda bizə dəyən zərərin nə qədər olduğunu, bu zərərin ödənilməsini, tezliklə bizə Müsəlman kəndlərində güvənli yaşayışımızın təminatı üçün qoşun göndərilməsi imkanını aydınlaşdıracaq istintaq komissiyası təşkil edilsin. Ədalət və müqəddəs Müsəlmançılıq haqları adına öz xeyirxahlığıyla hamıya bəlli olan Sizə Gürcüstanda yaşayan bütün Müsəlmanlar adından müraciət edirik. 1337 (1918) ili Məhərrəm ayının 5-i.

İmzalar: Gürcüstanda yaşayan bütün Müsəlmanlar adından: Borçalının Sünnü təriqəti üzrə qazısı Allahyarzadə Yusif Əfəndi; Borçalının Şiə təriqəti üzrə qazısı Mühəmməd Şeyx Mühəmməd Əli; Borçalı Xeyriyyə Cəmiyyəti sədri və üzvləri, sədr, üzvlər: Qurban-Əli Əfəndi Xəlilzadə və İsa.

(Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Arxivi, fond 970, siyahı 1, iş 24, vərəq 14–15; Azərbaycan EA Xəbərləri, Tarix, Fəlsəfə və Hüquq seriyası, # 2, Elm, Bakı 1990, səh. 68-69).

Burada adları keçənlərdən Yusif Əfəndi Allahyarzadə Şəkidə, İstanbulda ali ruhani təhsili almışdı, Borçalı qazısı rütbəsini qazanmışdı, 1945-ci ilədək Arıxlı kəndində yaşamışdı. Onun üç oğlu – Sirəcəddin, Ziyəddin (Ziya), Bahəddin Əfəndiyevlər Borçalıda təhsilin, mədəniyyətin inkişafında önəmli rol oynamışdılar.

Borçalı qəzasında və Qarayazıda əhalinin çox qismini azərbaycanlılar təşkil edirdilər. Öncəliklə də, Borçalının orta

hissəsində – Qazax qəzasından Axalkələk sınırlarına, Əyriqar və Yemlikli dağlarınacan uzanan belə bir geniş ərazidə əsas etibarılı azərbaycanlılar yaşayırdılar. Burada əhalinin 93 faizi (36.615 nəfər), Qarayazıda isə 88,8 faizi (7.419) azərbaycalılardan ibarət idi.

O çağın bəlgələrindən birində göstərilir:

Borçalının orta zonası bütün Azərbaycan üçün nəinki təkcə əhalisi Azərbaycan Cümhuriyyətiylə birləşməyə can atan Türk ərazisi olaraq, eləcə də Qafqazın güney-günbatarına birbaşa yol olaraq, sərbəst dənizə "dəhliz" olaraq, sonra sırf Türk ərazisi boyunca uzanan "dəhliz" olaraq özəlliklə strateji və ticari-iqtisadi önəm daşıyır. Azərbaycandan (Qazaxdan) Karsa və Batuma doğru layihələşdirilən yollar çəkiləndən sonra onun önəmi daha da artacaq və onda bu yollar bütövlüklə Müsəlman ərazisi boyunca uzanacaq, tam Gürcüstan ərazisindən yan keçəcək, dolayısıyla, Türkləri öz qonşularından iqtisadi bağlılıqdan xilas edəcək və bununla da, onların dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirəcək.

Beləliklə, Borçalının bu hissəsinə yiyələnilməsi, yuxarıda deyilənlər doğrultusunda, bütün Türk xalqı üçün son dərəcə mühüm önəm kəsb edir.

(Azərbaycan MDA, f. 28, iş 42, v. 35; f. 970, iş 227, v. 15; Azərbaycan EA Xəbərləri, Tarix... seriyası, # 2, Elm, Bakı 1990, s. 53).

Borçalı məsələsi dövlətlərarası rəsmi yazışmaların obyektinə dönüşmüşdü:

I

Gürcüstan Cümhuriyyəti Xarici İşlər Naziri adına
Azərbaycan Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirinin
məktubu

Öz Hökumətimin tapşırığıyla Sizə aşağıdakıları bildirmək şərəfinə sahibəm:

Bu gün bəyan edilmiş Hökumət xəbərindən görüldüyü kimi, qismən də əlmizdə olan faktların təsdiq etdiyi kimi, Gürcüstan Hökuməti Borçalı qəzasını Gürcüstan ərazisi sayaraq, guya qəzayı quldur dəstələrindən təmizləmək üçün oraya Alman dəstələri ilə birlikdə Gürcüstan qoşunlarını göndərmişdir. Borçalı qəzası əhalisinin buraya gəlmiş təmsilçiləri həmin dəstələrlə dinc Müsəlman əhali arasında silahlı toqquşmalar olduğunu bildirirlər.

Sonra, mətbuatdakı xəbərlərə görə, Gürcüstan Hökuməti Güney Qafqaz dəmiryol xəttləri boyunca təxminən Poylu stansiyasına qədər əraziləri tutmaq xüsusunda sərəncam vermişdir.

Borçalı, Tiflis və Sığnax qəzalarının başdan-başa Müsəlmanlar olan hissələri əhalisinin öz təmsilçiləri araçılığıyla Azərbaycan Cümhuriyyətinin tərkibində olmaq arzularını ifadə etdiklərini göz önünə alaraq, mənim Hökumətim Gürcüstan Hökumətinin yuxarıda qeyd olunan sərəncamlarına qarşı etiraz edir və ölkələrimiz arasında mehriban qonşuluq əlaqələrinin saxlanması naminə Borçalı qəzasının hüdudlarından qoşun hissələrini çıxarmaq, Azərbaycan ərazisinin yuxarıda adı keçən hissələrinin tutulması haqqında sərəncamı ləğv etmək üçün təcili tədbirlər görməyi təkidlə xahiş edir.

Bunun yanı sıra, əlavə etməyi gərəkli bilirəm ki, mənim Hökumətim iki qonşu Cümhuriyyətin dövlət sərhədlərinin bərqərarı məsələsinin çözülmək üçün hökumətlərimizin təyinatıyla xüsusi qatışıq komissiyaya verilməsini məqsədəuyğun sayır...

Azərbaycan Cümhuriyyəti Xarici İşlər Naziri M. Hacınski.

14 İyun 1918, # 15.

II

Azərbaycan Cümhuriyyəti Xarici İşlər Naziri adına
Gürcüstan Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirinin
təliqəsi

Gürcüstan Xalq Cümhuriyyəti sərhədlərini qorumaq üçün mənim Hökumətimin gördüyü tədbirlərə ilişkin Sizin bu iyunun 14-ü tarixli, 15 saylı məktubunuza cavab olaraq dərin təəssüf ifadə edirəm ki, Gürcüstan Cümhuriyyətinin ərazisində daxili asayiş saxlamaq üçün gərəkli olan belə tədbirlər hər hansı anlaşılmazlığa səbəb ola bilərmiş. O sıradan, Borçalı qəzası həmişə Gürcüstan ərazisinin tərkibinə daxil olmuş və mübahisələrin, şübhələrin obyektinə çevrilməmiş, bu qəza öncələr də tam etnik vahid olmamışdır. Eləcə, Gürcüstanın gündoğar sınırı da şübhə doğurmur.

Bunu nəzərnizə çatdıraraq, öz Hökumətimin tapşırığıyla tam inam ifadə edirəm ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökuməti indən belə də bizim iç işlərimizə qarışmayacaq, bizim aramızda çoxdan var olan mehriban qonşuluq münasibətlərini saxlayacaqdır və belə əlaqələrin saxlanmasını Gürcüstan Hökuməti ürəkdən arzulayır...

Nazir-Sədr,

Xarici İşlər Naziri vəzifəsinin icraçısı N. Ramışvili.

Tiflis, 17 İyun 1918, # 6933.

III

Gürcüstan Hökuməti yanında Səlahiyyətli Nümayəndə adına Azərbaycan Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirinin məktubu

Xahiş edirəm, Gürcüstan Cümhuriyyəti Hökumətinə aşağıdakıları yubatmadan çatdırasan:

Öz ərazisinin sərhədlərini bəyan etməyə başlayan Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökuməti qarşılıqlı mənafeləri razılaşıdırmaq və ümumi nöqtəyi-nəzəri bərqərar etmək üçün qonşu dövlətlərlə, o sıradan da Gürcüstanla öncədən müzakirəyə girməyi özünə borc sayır.

Hər iki ölkə xalqları arasında qədimdən var olmuş dostluq

münasibətlərini qoruyub möhkəmləndirmək duyğularıyla fəaliyyət göstərən mənim Hökumətim xüsusi qatışıq Gürcüstan–Azərbaycan sərhəd bölgüsü komissiyasının tezliklə təşkil edilməsi arzusunda olduğunu bildirir. Bu komissiya elə yaxın vaxtlardaca ərazilərimizin sərhəd bölgüsüylə ilgili bütün məsələlərin müzakirəsinə və çözümlünə başlamalıdır. Bu yol mənim Hökumətimə Qafqaz dövlətlərinin indiki mövqeyi ortamında meydana çıxma biləcək hər hansı anlaşılmazlığa yol verilməməsi baxımından daha məqsədəuyğun görünür.

Hərgah Gürcüstan Hökuməti mənim Hökumətimin mövqeyinə şərikdirsə, təmsilçilərin sayını, onların Azərbaycan təmsilçiləriylə görüş yerini və sürəsini göstərməyi xahiş edirəm.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Xarici İşlər Naziri M. Hacınski.

22 İyun 1918 # 19.

(Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлиси, 1919, с. 436–438).

Bu yazışmadan sonra üç nəfərlik (biri Azərbaycan, biri Gürcüstan tərəfdən, biri də bu arbitrlərin istəyincə hər hansı neytral dövlətdən) arbitraj komissiyası oluşturulması ideyası qaldırıldı.

Damarlarında Borçalı qanı qaynayan Nəsim Nəsimzadənin Azərbaycan Demokratik Respublikası (Elm, Bakı 1990, s. 48) kitabından:

“Məmməd Əmin Rəsulzadə ilə söhbətində Gürcüstan nümayəndə heyətinin başçısı öz hökumətinin iddialarının qəti olduğunu göstərərək qeyd edirdi ki, əgər onların ərazi iddiaları təmin edilməsə, “qan tökməli olcaqlar”. Məmməd Əminin cavabı Azərbaycan Hökumətinin bu məsələdə qətiyyətini göstərmək baxımından səciyyəvidir. O, Gürcüstan təmsilçisinin cavabında demişdi: “Nə etmək olar, əgər məcbur etsələr, qan da tökmək olar”.

Azərbaycan Parlamanınınin təşkili haqqında Qanunda qismən

deyilirdi: "Azərbaycan ərazisini Bakı və Gəncə quberniyaları bütövlükdə, Zaqatala dairəsi, ayrıca Tiflis və İrəvan quberniyalarının bəzi hissələri təşkil edir".

Azərbaycan Milli Şurasına Tiflis quberniyasının Azərbaycan hissəsindən bir nəfər təmsilçi seçilməsi haqqı verilmişdi.

... Borçalı xüsusunda Gürcüstanla Azərbaycan arasında yazışmalar bir yana qaldı, üçüncü dövlətin – Ermənistanın iddiaları gücləndi.

Yayda və payızda Borçalıda yerli Ermənilər fitnəkarlıqlar törətməyə başladılar. Şüləver kəndinin Erməniləri yaxınlıqdakı azərbaycanlı kəndlərini atəşə tutdular. Onları qarət etdilər, tikililərinə od vurdular. İmir, Saraclı kəndlərinin zəmilərindən taxılı biçib oğurladılar. Yuxarı Saral və Görərxı kəndlərindən küləşi, mal-qaranı və təsərrüfat ləvazimatını qarət etdilər. Avqustun ortalarında yenə Ermənilər Aşağı Saral kəndindən 130 baş, Saraclıdan 30 baş mal-qara yağmaladılar.

Avqustda Borçalı sakini Böyük Bəy Axundov Azərbaycanın Tiflis diplomatik təmsilçiliyinə təqdim etdiyi məktubda Borçalı qəzasında Müsəlmanların ağır durumunu anlatmışdı, onların Gürcü-Alman qoşunları tərəfindən sıxışdırıldığı, Borçalılara qarşı zorakılıq əməliyyatlarına Ermənilər tərəfdən aldadılaraq təhrik edilən Alman zabitlərinin fəal qatıldığı haqqında ayrıntılı bilgilər vermişdi.

Güney Qafqaz Türklərinin milli mənafeələrinin davamlı və qəti müdafiəçisi olaraq çıxış etmiş, bu yöndə bir sıra diplomatik addımlar atmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti öz narazılığını ifadə etdi, Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası sədri Fətəlixan Xoylu bu durumla ilgili Tiflisdəki Alman hərbi nümayəndə heyətinin rəisinə təliqə ilə müraciət edərək, "Borçalı qəzasının Müsəlmanlarının yüz minlərlə manat dəyərində ziyana uğradıqlarını" bildirdi və zorakılığa son qoyulmasını, zərərin ödənilməsini tələb etdi.

Qəzada durum zahirən sakitləşsə də, əslində, zorakılıq davam edirdi.

Bayaq xatırladığımız anlaşmalar doğrultusunda, Gürcüstan-la Ermənistanın sınır zolağını Türklər tutmuşdular. 1918 oktyabrın 18-də Türk qoşunları həmin zolaqdan çıxdılar və Gümrüyü, onun yörəsini Almanlar tutdular. Bir az sonra Cahan savaşında məğlubiyyətə uğrayan Alman qüvvələr də Borçalıyı tərk etdilər və qəzanın önəmli hissəsi Gürcüstan hökumətinin yonətımində qaldı. Sənain yaxınındakı Alman ön postları Gürcüstan sərhəd keşikçi dəstələriylə əvəz olundu.

Heç kəsin ağına gəlmirdi ki, Ermənilər Borçalıya ortağ çıxmaq iddiasına düşə bilərdilər, çünkü buna heç bir əsas yox idi. Erməni siyasətbazlar fitnəkarlığa əl atdılar, qəfildən Ermənistanın qoşun hissələri Gürcüstanın sınır postlarına basqına keçdilər. Bu, Gürcüstanla Ermənistan arasında münaqişənin kəskinləşməsinə gətirib çıxardı.

Bu çağı göz önündə tutaraq İvane Cavaxişvili yazırdı:

“Osmanlıda işi uduzan Erməni siyasətbazların mədəsi Gürcüstanın torpaqlarını udmaq və həzm etmək üçün nəinki daraldı, əksinə, daha da genəldi”.

Polkovnik Valiko Tevzadzenin xatirələrindən:

“Ermənistan qoşunu Borçalı qəzasına soxuldu və müharibəyə başladı. Bizim üçün bu gözlənilməz idi. Sərhədlər də zəif qorunurdu...”

Bir yandan da Osmanlının təmsilçisi Əbdül Kərim Paşa Gürcüstana müraciət edərək, Türk əsgərlərinin Loruya girmələrinə imkan təmin edilməsini istədi.

Ermənistan parlamenti xalqların özünütəyin və etnik prinsiplərinə görə Ahilkələk qəzasını tamamilə və Borçalı qəzasının güney yarısını şəxsiz olaraq Ermənistana aid hesab etmişdi, Xram çayından yuxarı zonayı isə Gürcüstanla mübahisəli zona olaraq tanımışdı.

Ermənilər dörd istiqamətdən Tiflisə girməyi planlamışdılar:

Aleksandropol – Ahilkələk – (1. Ahısqa, Abastuman, Kutais, 2. Borjom, Qori, 3. Xram, Qomaret, Başkeçid yönlərindən) – Tiflis,

Aleksandropol – Voronsovka – Yekaterinenfeld – Tiflis,

Qarakilsə – Şulöyür – Tiflis,

Elenovka – Dilcan – Qırmızı Körpü – Tiflis.

Borçalıya Ermənilərin basqınları ara vermədi.

Sənəində gömrüxana rəisi Zakariya Tuşabraşvilinin 19 Oktyabr şifroqramında deyilirdi:

“Durum ciddidir. Oktyabrın 18-də ərazilərimiz Köbər keçidindən sınır körpüsünə qədər və Sənainin yörələri Ermənistan nizami qoşunu, məhz birinci və dördüncü atıcı alaylarının qüvvələri tərəfindən tutulmuşdur. Dünən yerli Alman yönətimi ultimatum biçimində onlardan Gürcüstan ərazilərini 19 oktyabr axşam saat 7-ədək boşaltmağı tələb etdi. Buna rəğmən, Türklərin gedişi dolayısıyla Erməni silahlıların həm sərhədin o tərəfində, həm də sərhədin bu tərəfində qruplaşması davam edir”.

Daha bir şifroqram:

“Sənainindən. 19.10.1918. Saat 6.30 dəqiqə. Hərbi. Təcili. Türk silahlı qüvvətləri Gürcüstan ərazilərini Köbərdən Şağala qədər boşaltdılar və adı keçən əraziləri Ermənistan qoşunları, o cümlədən 1-ci və 4-cü atıcı alayları tutdular. Almanlar onlardan Gürcüstan ərazilərindən çıxmağı tələb etdilər, ancaq bu tələb yerinə yetirilmir. Xahiş edirik, Gürcüstanın sərhədlərini müvafiq qüvvələrlə müdafiəsi üçün təcili tədbirlər görülsün. Ayrıca, milis ştatları gücləndirilməlidir. Əlavə olaraq dəmiryol sahəsi qəbul komissiyasının təyin edilməsi gərəkdir”.

Kiçik haşiyə: Bu o vaxtlar idi ki, Ermənistan quldur dəstələri Azərbaycanın müxtəlif yerlərində – Zəngəzurda, Şərurda, Ordubadda, Cavanşirdə, Cəbrayılda, Qarabağda, Qazaxda,

Gəncədə, hətta Bakıda belə qanlı iğtişaşlar törədirdilər.

Oktyabrın 19-da Gürcüstan Xarici İşlər Nazirliyinin etiraz notası Ermənistanın Gürcüstandakı işlər müvəkkili Camalyana təqdim edildi. Notada "Ermənistan qoşun hissələrinin Tiflis quberniyası hüduudlarına girməsini Ermənistan tərəfdən Gürcüstana qarşı açıq-açığına düşmənçilik hərəkəti" olaraq qiymətləndirildi.

Borçalının Şüləver–Sadaxlı hissəsinin döyüş meydanına dönüşməsiylə ilgili olaraq qəza inzibati qurumları Şüləverdən Yekaterinenfeldə köçürüldü.

Qaynaqlar göstərir ki, o vaxt Ermənistan qoşununa Xram (Ehram) çayına qədər Borçalı qəzasını tutmaq tapşırığı verilibmiş. Oktyabr olayları Xram (Ehram) çayına doğru yürüşün kəşfiyyatı imiş.

Oktyabrın son on günündə Ermənistan qoşununun Borçalıda qan tökmələri ara vermədi.

Oktyabrın 20-də Kəmənkə çayı üzərində Köbər və Kolagirən arasındakı körpüyü tutdular.

Gürcüstan hökumətinin 24 oktyabr tarixli əmrində deyilirdi:

"§ 1. Borçalı qəzasının güney sınırında Ermənistan Cümhuriyyətinin bəzi qoşun hissələrinin basqınlarıyla ilgili baş verən olayları göz önünə alaraq, Gürcüstan Cümhuriyyəti hökuməti qərara almışdır: Borçalı qəzası və Gürcüstan dəmiryollarının güney budağı hərbi vəziyyətdə bəyan edilsin.

§ 2. Borçalı qəzasının və Gürcüstan Cümhuriyyəti qoşunlarının əlində olan Gürcüstan dəmiryollarının güney budağının general-qubernatoru Qiorqi Sulukidze təyin olunur".

Borçalı qəzasındakı qoşunların komandanı general-mayor Varden Sulukidzenin teleqramlarında Ermənistan qoşununun quldurcasına basqınlarından ayrıntılı danışılır. Ayın son üç-dörd günündə Ermənistan qoşunlarının Borçalı qəzasının günbatar sınırlarında – Voronsovka bölgəsində basqınları çoxaldı.

Gürcüstan hökumətinin münaqişəyi barış yoluyla aradan qaldırmaq cəhdlərinə Ermənistan tərəf müsbət cavab vermədi, Güney Qafqaz konfransına təmsilçilər göndərmədi, konfransı pozdu, durum daha da gərginləşdi.

Borçalı qəzasında duruma dair hökumət xəbərində oxuyuruq:

“Oktyabrın 18-də Ermənistan Cümhuriyyətinin qoşun hissələri Borçalı qəzasının içərilərinə soxuldular. Ermənistan dəstəsi dəmiryol xətti boyunca hərəkət edərək, Sənainəcən gəlib çıxdı. Dəstənin Sənain stansiyasını tutmaq cəhdi stansiyada duran Alman piketi tərəfindən etiraza səbəb oldu. Bundan sonra dəstə bir neçə verst güneyə doğru geri çəkildi və Köbər stansiyasında durdu. Dəstənin qüvvəsi 2 atıcı alaydan ibarət idi.

Gürcüstan Hökuməti Sənain stansiyasına Volodya Qoquadzenin komandanlığıyla 2 zirehli avtomobil göndərdi.

Oktyabrın 20-də Qoquadzedən hökumətin sədri belə məzmununda teleqram aldı:

“Aydın 20-də saat 15-də Sənainə gəldim və məsələləri aydınlaşdırandan sonra zirehli avtomobillərlə sərhədə getdim. Köbər və Kolagirən stansiyaları arasında Dəvədöy çayı üzərində bizim tərəfdən 117-ci verstlikdəki körpüyü Ermənistan qoşunları tutmuşdu. Onlara ərazimizdən çıxmaları xüsusunda ultimatum verdim və xeyli tərəddüddən sonra tələb yerinə yetirildi...”

Oktyabrın 24-də Ermənistan hökumətinə daha bir nota göndərildi:

“Ermənistan qoşun hissələrinin təcavüzünün durdurulmasını Gürcüstan hökuməti Ermənistan tərəfdən hərbi əməliyyatların başlanması olaraq qiymətləndirəcəkdir”.

Oktyabrın 24-də polkovnik Zakariadze teleqramla bölgədə Azərbaycanlıların Ermənilərdən rahatsız olduqlarını bildirdi.

Oktyabrın 26-da Gürcüstan Parlamanının əlahiddə iclasında xarici işlər naziri N. Ramişvili, hərbi nazir Qriqol Qeorqadze Borçalıda silahlı toqquşmalar haqqında hesabat verdilər. İclasda belə atasözü xatırlandı:

“Canavarı nə qədər yedirsən də, gözü yenə ormandadır”.

Parlaman üzvləri bütün Gürcüstanı düşmənə qarşı, istiqlalı qorumaq uğrunda birləşməyə, Azərbaycanla dostluq-müttəfiqlik ilişkilərini genişləndirib fəallaşdırmağa çağırıldılar.

O gün Sənaindən general Sulukidzedən teleqram alındı:

“Səhər saat beşdə mənim əmrimlə zirehli qatardan Koruncu tutmuş bandalara atəş açıldı. Yaralananlar oldu. Saat 7.30 dəqiqədə atəş kəsildi. Ermənistan qoşunları dəstəsinin rəisi Dro sonda Koruncu təhvil verməyə razı oldu”.

Borçalının Mürsəqullar nəslindən maarif xadimi Əziz müəllimin xatirələrindən bir yarpaq:

– O vaxt mənim 11–12 yaşım olardı. Hər şey aydınca yadımdadır. 1918-ci ilin payızında Bolnis-Kəpənəkçi kəndinə ögey anamın əmisi Rəşid Ağa İsrafil oğlu Acalovgilə qonaq getmişdik. Yol-iz o qədər qorxuluydu ki, ordan Qızılhacıliyə gəlməyə ürək eləmədik. Odur ki, bütün qışı orada qaldıq. Qonşu Xaçın kəndindən bir neçə Erməni ailə gəlib Rəşidağ-gildə daldanacaq tapmışdı. Gürcüstan zabitlərinin komandanlığıyla azərbaycanlılardan ibarət atlı dəstəsi də vardı.

O çağın mətbuatından sətirlər:

“Ermənistan qoşunları Borçalı qəzasının hüduclarına soxulmuş, Pəmbək və Loru sahələrini tutmuş, Sanain və Köbər yüksəkliklərində möhkəmlənmişlər... Ermənilər indi Gürcüstanın barlı-bərəkətli yerlərində möhkəmlənmək istəyirlər... Erməni avantürası təcili olaraq ləğv edilməlidir” – საქართველო (Sakartvelo – Gürcüstan).

“Borçalı qəzasına Erməni hücumu fəlakətdir. Ermənistan ordusu və onun meydan sulaması təhlükəli deyil, təhlükəli

olan millətlər arası müharibədir, çünkü bu müharibə xarici düşməyə bizi boğmaq üçün imkan verər" – ერთობა (Ertoba – Birlik).

"Daşnaksütyun Gürcüstanın müstəqilliyinə çox böyük düşmən və qənimdir" – სახალხო საქმე (Saxalxo Sakme – Xalq İşi).

"Əgər Gürcülər və Azərbaycanlılar kimi, Ermənilərin də öz etnoqrafik ərazisi olsaydı, üç xalqın dövlət bölgüsünü gerçəkləşdirmək və sonra rahatca dövlət işləriylə məşğul olmaq asanlaşardı... Erməni ərazisi yaratmaq üçün qonşu xalqların canından, bədənindən parçalar qoparmaq gərəkir" – Грузия (Qruziya – Gürcüstan).

Belə şəraitdə Gürcüstandan və Azərbaycandan Ermənilər, Ermənistandan da Gürcülər və Azərbaycanlılar didərgin düşməyə başladılar.

Sentyabrın 10-da "Qruziya" qəzeti yazırdı:

"Cəlaləğludan gələn xəbər verirlər ki, orada bir Erməni də qalmamışdır".

Tiflis yaxınında və Aşağı Saral stansiyasında qaçqınlara pul və yemək baxımından yardım göstərmək üçün məntəqələr açıldı. Erməni qaçqınların bəliqli qismi Axalkələk və Borçalı qəzalarında yerləşdirildi. Bununla ilgili Gürcüstan hökumətinin qadağaları qulaqardına vurulurdu.

"საქართველო" (Sakartvelo – Gürcüstan) qəzeti yazırdı ki, qonşularımız Gürcüstanı Erməni mehmanxanası hesab edirlər.

Necə də obrazlıdır: "Erməni mehmanxanası". Bunu Azərbaycanda da, Rusiyada da, Türkiyədə də deyə bilərdilər!

Noyabrda, dekabrın başlarında durum daha da gərginləşdi. Qarşılıqlı notalar, teleqramlar, etirazlar... ayaq açıb yeridi.

Noyabrın 10-u üçün Qafqaz konfransının açılması ön görülmüşdü. Ancaq Erməni heyəti Tiflisə gəlmədi, Qafqaz

konfransı əvəzinə Ermənistan – Gürcüstan konfransının təşkilini təklif etdi. Gürcüstan tərəf çox haqlı olaraq Türkiyənin və Azərbaycanın başı üzərindən sərhəd məsələlərinin çözümlünün məntiqli olduğunu əsas gətirdi.

Ermənistan ayrıca da 13 Noyabr 1918 tarixli şifroqramla Gürcüstandan Qori qəzasının Ahılkələk yörələrinə içərən qismini və Borçalı qəzasınının Xram çayına qədər olan hissəsini Ermənistana verilməsini tələb etdi.

Axalkələk və Axalsix səmtlərdə də münaqişələr baş verdi. Gürcüstan hökumətinin bu qəzaların əhalisinə müraciətində qismən deyilirdi:

“Müsəlmanlar əmin ola bilərlər ki, onlardan heç kəs Gürcüstan qoşununda xidmətə cəlb edilməyəcək, onların dini və adət-gələnləri toxunulmaz qalacaq, onlardan hər biri var olan qanunlarla qorunacaqdır”.

Müsəlmanlar isə öz başlarına özləri çarə qılmaq istəyirdilər. Borçalı-Qarapapaq Cümhuriyyəti kimi, Axalsix (Ahısqa) keçici hökuməti də yaradılmışdı. Asif Abbasoğlunun Qafqazda Türk Cümhuriyyətləri məqaləsində (Ədəbiyyat Qəzeti, 4 yanvar 1991) yazdığı kimi, “Türk dünyasının bayraq şəxsiyyətlərindən olan” Ömər Faiq Bəy hökumətin rəisi seçildi. Təcavüzdən qorunmaq, müstəqilliyə nail olmaq üçün Borçalı-Qarapapaq, Ahısqa, Araz və başqa Türk Cümhuriyyətləri birləşib, Kars İslam Şurası yaratdılar, ilk rəisi (prezidenti) Borçalının öndə gedən şəxsiyyəti Emin Ağa Acalov seçilən bu Şura bütün Türkləri birləşdirmək, qorumaq üçün ciddi fəaliyyətə başladı.

Gürcüstan Demokratik Respublikası hökumətinə Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinin 1 dekabr 1918 tarixli notasında deyilirdi ki, bütün Axalkələk qəzası və Borçalı qəzasının böyük bir qismi qeyd-şərtsiz Ermənistanın tərkib hissəsidir, eyni zamanda Borçalı qəzasının quzey qismi və Tiflisin güneyinə qədər Erməni əhalisinin milli-mədəni, özünü idarəetmə zəmanəti şərti də qalır.

... Ermənistanla Gürcüstan arasında çatışma güclənirdi. Bir tərəfdən, Ermənistan, digər tərəfdən də, Gürcüstan münaqişə zonasına qoşun yeridirdi.

Dekabrın 4-də Ermənistan Gürcüstana rəsmi nota göndərdi. Buna rəğmən, Gürcüstan qoşunu dekabrın 5-də Ahısqaya girdi, Ahılkələkdə möhkəmləndi.

İki ölkə arasında diplomatik müharibə sona çatdı.

Ermənistan başqa yöndə savaşa başladı.

Borçalıda Ermənistan–Gürcüstan savaşı qızıqdı.

6 dekabr. Uzunlar – Sənain sahəsində iri miqyaslı hərbi əməliyyatlar başlandı. Uzunlar kəndi yaxınında döyüşdə bir Gürcü zabiti, üç atlı əsgəri silahsızlaşdırıb, əsir aldılar. Şınıxda da toqquşma oldu.

7 dekabr. Ermənistan qoşunu Tiflisi hədəf alaraq hərəkət etdi. II İrakli zamanında buralara köçürülmüş Ermənilər də dönüklük sərgiləyərək, Ermənistan qoşununa qoşuldular. Ermənistan Axalkalak qəzasının bütününün və Borçalı qəzasının Xram çayına qədər olan ərazilərinin Ermənistana verilməsini tələb etdi.

Bununla da müharibə başlanmış sayıldı. Nizami qoşun və xalq qvardiyası oluşturuldu. Gürcüstan hamılıqla səfərbərlik bəyan etdi.

9 dekabr. Uzunlar kəndi yaxınında döyüşdə Gürcü tərəfdən ölənlər oldu, artilleriyada bir çox atlar yaralandı. Ermənilər sıldırım qayalıqlarda möhkəmlənmişdilər, onlar dağlardan iri daşlar da atdılar. Gürcü əsgəri dəstələri Sənain stansiyasına çəkildi.

9 dekabr. Voronsovka. Döyüş sonucunda bir zabit-poruçik Şubladze, 15 nəfər əsgər yaralandı, iki əsgər öldürüldü.

10 dekabr. Sənain. Sərhəd keşik postu Erməni silahlılar tərəfindən mühasirəyə alındı. Bir neçə adam öldürüldü, xeyli əsir götürüldü.

10 dekabr. Allahverdi və Sənain stansiyaları arasında dəmiryol xətti söküldü.

12 dekabr. Voronsovdakı Gürcü qoşunundan qvardiya artilleriya bölükləri təcili olaraq Xalq Qvardiyasının birinci ildönümünü şölətləndirmək üçün Tiflisə gətirildi. Bundan istifadə edən Ermənilər Voronsov qanadında çoxaldılar.

13 dekabr. Ermənistan silahlı qüvvələrinin 5 saylı atıcı alayının 500–600 nəfərlik ön hissələri Cəlaloğlu səmtdən hücumu keçdilər, Voronsovka – Privolnoye xəttinə soxuldular. Tələfat çox oldu.

Dekabrın 13-dən 14-na keçən gecə. General Sitsişvilinin raportunda: Novruz-Xaraba deyilən yerdə qızgın döyüş getdi.

13 dekabr. General Sulukidze gərgin durum dolayısıyla Gürcü qoşununa Allahverdi stansiyasından Sadaxlı stansiyasına qədər geri çəkilmək əmri verdi.

Dekabrın 15-dən 16-na keçən gecə. Sadaxlı. Bütün gecə atışma getdi. Səhərə yaxın atışma daha da gücləndi. Gün ərzində sulu qar yağdı və döyüş yenə səngimədi.

16 dekabr. Ayrım stansiyasında Gürcüstan qoşunu öldürülənlər, yaralananlar, əsir götürülənlər sifətiylə 500 nəfər itirdi. Ağıtala stansiyasında Gürcülərin iki ədəd zirehli qatarı Ermənilərin əlinə keçdi.

16 dekabr. Gürcüstan Hərbi Nazirliyi Sadaxlının son damla qana qədər qorunması haqqında əmr verdi.

17 dekabr. Sadaxlı. Səhər saat 6-da Gürcüstan qoşunu Sadaxlıya girdi. Döyüşdə Gürcüstan qoşunundan 1 zabit, 2 əsgər yaralandı, 12 nəfər itgin düşdü.

Ermənistan Xarici İşlər Komissarlığı Gürcüstana Kartli sınırlarına qədər ərazilərdən imtina etmək xüsusunda ultimatum verdi. Bu üzdəniraq tələbə görə, Gürcüstan Borçalı, Axalkələk qəzalarından və Tiflis qəzasının bir hissəsindən (Tiflis şəhəri də daxil olmaqla) əlini üzməli idi.

Yazışmalar, telefon söhbətləri, görüşlər, danışıqlar... nəticəsiz qaldı. Qarşılıqlı hədələr, təhqirlər... baş alıb getdi.

Dekabrın 17-də rəsmən müharibə bəyan olundu.

... Həmin gün Gürcüstan Parlamanının iclası çağırıldı. Hökumətin sədri Noe Jordania dedi:

"Hərgah orta yüzillərdə, o vəhşilik dövründə bu iki xalqın (başqa sözlə, Gürcü və Erməni xalqlarının) dostluq münasibətləri qoruna bilinibsə, indi, 20-ci yüzildə nə olmuş ki, Ermənistan hökuməti müharibə yolunu tutdu?.. Böyük tarixi cinayət törədildi və o, tarixin qara səhifələrində yuyulmaz təhqir olaraq qalacaqdır".

... Həmin gün Parlaman qərar qəbul etdi:

"Gürcüstan Parlamanı hökumətin bütün tədbirlərini və Gürcüstanın düşmənlərini cilovlamağa yönəlik hərbi əməliyyatlarını bəyənir, Cümhuriyyətin qorunması işində ona hər cür yardım göstərəcəyini vəd edir..."

... Həmin gün adibəlli sərkərdə, general-mayor Qiorqi Mazniaşvili Ermənistana qarşı vuruşan Gürcüstan qoşununun komandanı təyin edildi.

... Həmin gün Gürcüstan Cümhuriyyətinin bütün vətəndaşlarına hökumətin müraciətində bildirilirdi:

"Təəssüf ki, qonşu cümhuriyyətin (yəni Ermənistanın) məsul təmsilçiləri demokratik prinsipləri tapdalayır, hər iki dövlətə hərc-mərcliyin güclənməsi, mədəniyyətin dağılması təhlükəsi oluşdurur və Cahan müharibəsindən sonra yeni müharibənin qanlı nişanələrinə gətirib çıxarır. Gürcüstan hökumətinin bu cinayətlərdə əli yoxdur və bunun üçün bütün məsuliyyət Ermənistan hökumətinin üzərinə düşür".

... Həmin gün günorta üstü Tiflis Universitetində öyrəncilərin yığıncağı keçirildi və qərara alındı:

"Hamımız Vətəni qorumağa gedirik!"

... Həmin gün Borçalı qəzası sakinlərinin bir qrupu Tiflisə belə içərikdə teleqram vurdu:

"Gürcüstan torpaqlarını öz dövlətinə birləşdirmək istəyən Ermənistan hökuməti qoy bilsin ki, biz tarixdə Ermənistanın tərkibində olduğumuz elə bir günü xatırlamırıq..."

Qvardiya rəisi vəzifəsini tutmuş general Giorgi Kvinitadzenin anılarından:

"Paytaxtdan 60–80 verst aralı sentyabrın 8-dən Gürcülərin qanı tökülürdü. Səfərbərliyə isə yalnız dekabrın 18-də başlandı. Çox şey də deyə bilərik. Dekabrın 12-də xüsusi təmtəraqla xalq qvardiyası tərəfindən cəbbəxananın alınması günü qeyd edildi. Sonralar aldığım məlumata görə, həmin gün daha artıq bayram əhval-ruhiyyəsi yaratmaq üçün Yekaterinenfelddən, hərbi hərəkətlər səhnəsindən, sən demə, süvarilər qvardiyası Tiflisə gətirilibmiş..."

Dekabrın 19-da Gürcüstan hökuməti nota verdi:

"Ermənistan qoşunlarının hücumlarıyla bağlantıda Gürcüstan Ermənistanla diplomatik əlaqələri kəsir".

Qafqazda əminlik Azərbaycan hökumətinin də diqqət mərkəzində idi. Azərbaycan Parlamanının açılışındakı nitqində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Qafqazın müqəddəratının qarşısını qoşularla, o sıradan "MÜNƏSİBƏTİ-DUSTANƏMİZ BÜTÜN CÜZİYYATA RƏĞMƏN DAİMƏN SƏMİMİ QALAN GÜRCÜLƏR"lə əl-ələ verilməsinə bağlı olduğunu qeyd etmişdi.

Savaş iki qanadda davam edirdi: birincisi, sağ qanadda – Uzunlar, Ağbat, Şülüyür istiqamətlərində; ikincisi, sol qanadda – Cəlaloğlu, Bolnis-Xaçın, Dağət-Xaşın istiqamətlərində.

Borçalı döyüş əməliyyatları meydanında Gürcüstan qoşunu tərkibində 500 nəfərlik Müsəlman batalyonu və 200 kişilik Müsəlmanlar dəstəsi də varıydı.

Axalkələk tərəfdə də Gürcüstan qoşunu tərkibində 500 nəfərlik Müsəlman batalyonu yaradılmışdı.

Ermənistan qoşununun Borçalı dəstəsi təşkil edildi və bu dəstəyə komandan general Kanayan-Dro təyin olundu.

... Müharibənin xronikasından:

18 dekabr. Ermənistan qoşununun 324 yüksəkliyini və Qatıxdağı almaq cəhdi boşa çıxdı. Səhər saat 4-də qar yağdı. Cöckən kəndi tərəfdən Ermənilər 3 rotaya yaxın qüvvə ilə hucuma keçdilər. "Biz Gürcülərik, silahı yerə qoyun" həyhəşirinə "Biz də Gürcülərik, buraya gəlin və deyin, hansı alaydansınız" cavabına cavab olaraq güllələr yağdı.

19 dekabr. Voronsovka. Qızğın döyüş getdi.

19 dekabr. Yekaterinenfeld. Bütün günü vuruş ara vermədi. Gürcü qvardyası marşla Yekaterinenfeldə daxil oldu. Ermənistan tərəfdən 6 zabit, 230 əsgər ödürüldü, 300 tüfəng, 1 telefon ələ keçirildi. Bu, Gürcü qoşununun Borçalı döyüş əməliyyatları səhnəsində ilk böyük qələbəsi idi.

19 dekabr. Qızğın atışma oldu. Ermənistan qoşunu Sadaxlıyı ala bilmədi, ondan yan keçməklə Ləmbəli, Mamay, Ləlvər, Dəmyə-Görərxı, Yuxarı Saral, Aşağı Saral kəndlərini tutdu, Xram çayına doğru irəliləməyə başladı, dan yeri söküləndə marşla Şüləverə girdi. Yaxın Ermənilər yaşayan kəndlərin əhalisi Ermənistan qoşunu tərəfə, Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin əhalisi Gürcüstan qoşunu tərəfə keçdilər. Nəftulluq-Sadaxlı dəmiryol xəttinin bir hissəsindən relsləri Ermənilər sökdülər.

20 dekabr. Axalkələk qəzası. Vuruş 12 saat sürdü. Ermənistan qoşunu məğlub oldu. Ermənistan tərəfdən 2 zabit və 100-dən çox əsgər öldürüldü, 1 zabit, 50 əsgər əsir götürüldü, çoxlu silah ələ keçirildi.

20 dekabr. Sadaxlı. 324 yüksəkliyində döyüş ciddi xarakter aldı.

21 dekabr. Sadaxlı. Gürcüstan qoşununun 1 saylı piyada alayı rotası Dəmyə kəndi üstündəki yüksəklikdə, sərhəd

keşikçi dəstəsi 324 yüksəkliyində, 6 saylı alay rotası 2702 yüksəkliyində və dəmiryol zolağına qədər, keşikçi batalyonu Ləmbəli kəndində, həmin batalyonun 1 saylı vzvodu Körpülü kəndində, 5 saylı alayın 2 rotası Yel dağında qərar tutdular. Saat 11-də Gödəkburun dağında Ermənilər tərəfdən top atəşi açıldı. Dəmiryolunda qatar yandırıldı. Aşağı Saralla telefon rabitəsi pozuldu. Gecə ara-sıra tüfəng səsi eşidildi.

22 dekabr. Sadaxlı. Səhər saat 9-da Ermənilər tərəfdən öncə Babakər dağıdakı Gürcüstan qoşun hissələrinə, sonra Gürcüstan artilleryasına doğru güclü top atəşi açıldı. Qatıxdag yüksəkliyi, Sadaxlı Ermənilərin əlinə keçdi. Teleqraf və dəmiryol xətti tamam kəsildi.

General Giorgi Kvinitadze o günləri belə xatırlamışdı: "Bizim qoşun Sadaxlının yörəsində dağın ətəyində dururdu və əsasən mühasirəyə alınmışdı. Dövrə şəklində baş alıb gedən dağların bütün ən ali nöqtələri qarşı tərəfin əlində idi. Təəssüf ki, bu, gerçək imiş və ertəsi gün döyüşdən sonra general Sulukidze çox zorluqla Aşağı-Sarala doğru geri çəkildi. Geri çəkilmənin çətinliklərini o hallar göstərir ki, hissələr Debed çayının Aşağı-Saral yolunun olduğu sol sahiliylə deyil, çayın sağ sahili boyu gedəydilər".

23 dekabr. Sadaxlı. Gürcüstan qoşunu Aşağı Saraldan Ağməmmədli kəndinəcən keşik xətti qurdu. Yerli könüllü dəstə düzənləmiş Azərbaycanlılar general Sulukidzeyi Ermənilərin əlindən alıb, ölümdən qurtardılar. Podpolkovnik Çeçelaşvilinin yazdıqlarından:

"Sadaxlı dəstəsi döyüşlə mühasirəyi yardı, Baytallı–Ulaşlı–Ağməmmədli–Qaçaqan kəndləri üzrə ön xətti tutdu".

24 dekabr. Gürcüstan ordu qərargahının rəsmi xəbəri:

"Sadaxlı bölgəsində iki günlük şiddətli döyüş bizim qoşunların yeni mövqelərə geri çəkilməsiylə qurtardı. Rəqib nəzərə çarpar qədər üstün qüvvəylə hücumla keçirdi, həm də

arxada yerləşən Ermənilər yaşayan kəndlərin əhalisi həlledici rol oynadı, rəbitəni kəsdi, dəmiryolunu dağıtdı”.

Gürcüstan qoşunları sahə qərargahı rəisinin xalq qvardyası qərargahına hesabatından:

“Son vuruşlarda Ermənistan hissələrinin əməliyyatlarında bir özəllik açıqlanmışdır: Cəbhədə hücumla bir zamanda, ən qəti anda bizim qoşunlarımızın yerləşdiyi Erməni kəndləri sakinlərinin qiyamı baş verir. Görünür, bu əhali Ermənistan komandanlığınca yönətilir. Sadaxlı kəndinin yaxınında dünənkı vuruşda Ermənilər məhz belə fənd işlətdilər. Cəbhədə hücumla eyni zamanda Şüləver və Dəmyə kəndlərinin sakinləri arxada general Sulukidzenin hər cür əlaqəsini pozmağa başladılar və arxadan hücumlar üçün dəstələr düzəldilər... Aşağı Saraldan Kür çayına qədər sol cinahımızı möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görülür”.

24 dekabr. Qazax. Ermənistan qoşunları Qazax qəzasına keçdilər. Qazax qəzasının bütün Erməniləri hamı bir nəfər kimi ayağa qalxdılar və Erməni zabitlərin komandanlığıyla Gürcüstan səmtə hərəkət edib sərhədi keçdilər.

25 dekabr. Gürcü əsgərlər Dağət-Xaçını ələ keçirdilər.

25–27 dekabr. Sadaxlı–Şüləver arasında döyüşlər davam etdi.

28 dekabr. Şüləver. Gürcüstan qoşununa günün sonuna qədər Beytərəfli kəndi yaxınında toparlaşmaq, sabah Sadaxlı stansiyası və kəndini tutmaq əmri verildi. Günorta saat 12-də başqa əmr alındı: Yuxarı Saral kəndini tutmalı. Gürcüstan qoşununun həmləvər hücumlarına tab gətirə bilməyən Ermənistan qoşunu Axlilələ kəndinədək çaparaq qaçdı.

29 dekabr. Şüləver. Səhər saat 7.35 dəqiqədə Yuxarı Saral və Axlilələ kəndləri Ermənilərdən xilas olundu. İki top, iki qutu qumbara ələ keçirildi. Ermənistan qoşunundan 2 zabit, 130 əsgər, Gürcüstan qoşunundan 1 əsgər öldürüldü, 4 əsgər

yaralandı. Şüləver səmasında Gürcülərin aeroplanları göründü. Öncə birinci aeroplan qartal kimi aşağı şığıdı, Ermənilərin mövqələrinə yuxarıdan qumbaralar yağdırdı.

Yerli sakinlərin yaddaş boxcasından: Aşağı-Saralla Dəmyə-Görrarxı arasındakı dərədə Erməniləri pısquya salan Çopur Əlinin dəstəsi düşmənləri pulemyotun qabağına qatararaq, elə bir divan tutdu ki, Ermənilər qaçmağa belə macal tapmadılar, təkcə Ermənilərin komandiri bu fürsəti fövtə vermək istəməyib qaçmağa cəhd göstərdi. Lakin Çopur Əlinin özü bu işə əncam çəkməli oldu, "düşmən yalnız mənim meyidimin üzərindən keçərək, mənim kəndimi yenə bilər" dedi. O, Erməni zabitanın üzərinə şığıyaraq ilk zərbədəcə xəncərlə onun başını bədənindən ayırdı. Döyüşdə iştirak etmiş eləğlularımız nəql edirlər ki, Erməni kəlləsi dərə aşağı danışa-danışa diyirlənmiş. Sarallılar Çopur Əlinin döyüş yerlərini də nişan verməkdədirlər.

30 dekabr. Şüləver. Gürcüstan qoşununa tapşırıq verildi: Sadaxlıyı və 2702 yüksəkliyini tutmalı. Səhər saat 10-da Sadaxlı tutuldu. Ermənistan qoşunu Cöckənə və Ayrıma qədər geri çəkildi. Gürcüstan qoşununa azərbaycanlı atlılar yardıma gəldilər. Podpolkovnik Caparidzenin və Mikaberidzenin dəstələri tapşırığı yerinə yetirə bilmədilər – 2702 yüksəkliyini ələ keçirmək mümkün olmadı.

31 dekabr. Yekaterinenfeld. Bolnis-Xaçın Gürcülər tərəfindən ələ keçirildi.

31 dekabr. Sadaxlı. Gürcüstan qoşunu əmr aldı: Güllübağ, Xocornu, Bərdəzor kəndlərini təmizləməli və Allahverdiyə tərəf hərəkət etməli. Caparidzenin dəstəsi 2702 yüksəkliyini, Ləmbəli kəndini tutmalı idi. Səhər saat 5.40 dəqiqədə podpolkovnik Mikaberidzenin dəstəsi Xocornu–Korbot qayasına qədər qalxmağı bacardı. Axşam saat 7-ədək Opret, Xocornu, Güllübağ, Ləmbəli kəndləri, Sadaxlıdan quzeydəki 1554 yüksəkliyi, quzey-doğudakı 2660 yüksəkliyi Bulaq yazısı olan

yerə qədər Gürcüstan qoşununun əlinə keçdi. Bu vuruşda Gürcüstan qoşununun 11 əsgəri öldürüldü, 3 zabit, 36 əsgər yaralandı. Axşam general Q. Sulikudze Gürcüstan qoşununa yazılı əmr verdi: Sabah Allahverdiyi tutmalı. Gecə saat 11.15 dəqiqədə Borçalı dəstəsinin rəisindən düşmənçilik hərəkətlərini dayandırmaq xüsusunda əmr gəldi...

Məğlub olduğunu və belə getsə, əski sınırlara qədər geri oturmağa məcbur ediləcəyini görən Ermənistan tərəf vuruşları dekabrın 31-də saat 24-də dayandırmağa razı olduğunu bəyan etdi. Gürcüstan Parlaməninin əlahiddə iclasında Noe Jordania bu teleqramı oxuduqdan sonra bildirmişdi ki, belə durumda müharibənin davam etdirilməsi müharibə yox, qısasçılıq olardı. Və beləliklə, razılığa əsasən Borçalıda qanlı savaşılar dekabrın 31-də gecəyarısı kəsildi.

Müharibənin durdurulmasında İngiltərə missiyasının işə qarışması ciddi rol oynadı.

Qəzetlərdən:

"Hərbi əməliyyatlar, doğrudur, dayandırılmışdır, ancaq hələ rahatlıq yoxdur... Biz İngilislərə inanırıq, Lakin Ermənistan hökumətinin söz və vədlərinə inanmırıq, ona görə bizim ordu sərhədlərimizin keşiyində dayanmalıdır" – ერთობა (Ertoba – Birlik).

"Özlərini Sosialistlər adlandıran Daşnaklar bütün öz əzmlərini Azərbaycanlılara əzab verməyə sərf edirlər. İndi bu amacla Borçalıya göz dikirlər" – ერთობა (Ertoba – Birlik).

"Toplum bilməlidir ki, hərbi əməliyyatların durdurulması müvəqqəti xarakter daşıyır və Ermənilər bütün Borçalı qəzasını təmizləməyincə biz savaşı qurtarmayacağıq, biz Ermənilərin bizə qarşı qıcadıqları bütün dişlərini həmişəlik vurub qırmalıyıq" – სახალხო საქმე (Saxalxo Sakme – Xalq İşı).

"Yeni, 1919 ili Gürcüstan üçün çox əlverişli şəraitdə qədəm qoydu. Gürcüstanın istiqlalının daxili düşməni – davakar

Ermənizm kəlləsindən vurulmuş və tam məğlubiyyətə uğramışdır...

Ermənistan qoşunlarının məğlub edilməsi, – əgər o gerçək bitişə çatdırılarsa, – bu, nəinki təkcə Gürcüstanın istiqlalının, eləcə də bütün Qafqazın rahatlığının zəminidir, bu, bütün Qafqaz xalqlarının gələcək dinc yanaşı yaşamasının təməlidir, axı, Qafqazda hər cür hərc-mərcliyi, iğtişəşləri, talanları burada öz ərazisi olmayan və özlərinə vətən yaratmağı... arzulayan Ermənilər törədirlər” – Грузия (Qruziya – Gürcüstan).

Borçalı qəzasında qiyamın başlanması ayrıntısını və Ermənistanla müharibənin səbəblərini təhqiq etmək üçün 1919 yanvarın 8-də Gürcüstan hərbi nazirinin sərəncamıyla istintaq komissiyası oluşturuldu. Komissiya üzvləri Borçalı qəzasında yerli əhaliylə görüşüb, sorğu-sual apardılar.

Tanıq sifətində dindirilən Ermənilərdən biri belə cavab vermişdi:

“Hazırda bizdə qismən sakitlikdir, lakin artıq 20 ildir təşkilat yaratmış olan, öz dar milli amaçları və səyləri üçün Qafqazın müxtəlif xalqlarının ziyanına təbliğat sürdürən, öz qonşularının ən ədalətli tələbləriylə hesablaşmayan təbliğatçıların fəaliyyətinə son qoyulduğunu söyləmək olmaz”.

Yenidən yazışmalar, danışıqlar... başlandı.

Yanvarın 9-dan 17-ədək Tiflisdə Ermənistan–Gürcüstan konfransı çərçivəsində dörd iclas keçirildi, Borçalı qəzasında neytral (tərəfsiz) zona yaradılması qərara alındı.

Konfransın qərarında oxuyuruq:

“a) Borçalı neytral zonasının quzey sərhədi Gürcüstan qoşun hissələrinin 1918 dekabrın 31-də saat 24-ədək tutduğu məntəqələri ayıran xətt olsun.

b) Borçalı qəzasının neytral zonasında sərhəd... hesab olunsun: Dəlidağ, Yırğançay kəndinin üstündəki sıra dağlar,

798 yüksəklikdə xətt, sonra Quludaş (855,5) yüksəkliyində 676 yüksəkliyi, Saatlı kəndi, 694 yüksəkliyi, 995 yüksəkliyi, Candar kəndi, Ağkörpü kəndi, Opret kəndində düz xətt – 492 yüksəkliyi, Xocornu yaxınındakı Bərdəzor kəndindəki kilsənin uçuqları – Sadaxlı kəndi, Sadaxlı stansiyası, Sadaxlıdan quzeydəki 1554 yüksəkliyi – sonra 2660 yüksəkliyinə qədər (Donadağ) – sonra Haçaqayadan quzeydəki Bulaq yazısı olan yer – Palıdlıbaş dağı. Yırğançay, Saatlı, Candar, Ağkörpü, Opret, Xocornu, Bərdəzor, Sadaxlı kəndləri xəttədən quzeydə qalır.

Neytral zonanın güney sınırı Türklərə məxsus olmuş Disix-Cəlaləli hesab edilir”.

Qeyd: Bu, təxminən həmin sərhəddir ki, indi Gürcüstanla Ermənistanı ayırır.

Bu sərhəd bölgüsü o demək idi ki, Borçalı qəzası üç yerə parçalandı: quzey hissə Gürcüstana, güney hissə Ermənistana paylaşıldı, Loru nahiyəsi isə neytral (tərəfsiz) zona bəyan edildi.

Sonra Borçalı və Axalkələk zonalarında Gürcüstan və Ermənistan qoşunlarının sayı, ordudan tərxis, hərbi əsirlərin dəyişdirilməsi, girovların buraxılması, Borçalı neytral zonasının idarə edilməsi vs məsələlərə yönəlik razılıq əldə edildi. Zonanın yönətilməsi İngilislərin gözcüydusuyla qatışıq komissiyaya həvalə edildi.

Konfrans xüsusunda hesabat dərc edən საქართველო (Sakartvelo – Gürcüstan) qəzeti yazırdı:

“Bizim qoşunumuz düşməni məğlub etdi, onu yerində oturtdu, ancaq müharibə hər halda bizə də ziyan vurdu. Borçalı qəzasının mübahisəli olmayan hissələrini də əldən verdik”.

Bu müharibədə Borçalıların öz kəndlərini qeyrətlə qoruduqları xüsusunda bilgilər var. Örnəyin, Qızılhacılı Cöyrüoğlu Qara Borçalıya soxulmağa çalışan Andranikin

daşnakçı quldur dəstəsini geri oturtmağa nail olmuşdu. Bolnis döyüşü deyilən atışmada Cöyrüoğlunun mərdliyi indi də dillər əzbəridir. O vaxt Andranik dəstəsinə qoşulan Xaçınlı Erməniləri Bolnis tərəflərə, Kəpənəkçi kəndinə basqına keçəndə Kəpənəkçi İsrafil Ağaya yardıma öncəliklə Cöyrüoğlu yetişmişdi. Yel Dağı yaxınındakı vuruşmada ağ çərkəzi geyimli, ağ atın belində Cöyrüoğlu Qaranı görən kimi Ermənilər qaçmağa üz tutmuşdular.

Cöyrüoğlu Ahalkələk, Ahısqa tərəflərdə də Ermənilərin yenilməsində şücaətlər göstərmişdi.

Tiflisdə dövlət mətbəəsində "Erməni – Gürcü Münasibətləri Tarixindən, 1918 İli (Sərhəd Münaqişələri; Danışıqlar; Müharibə; Saziş)" adlı kitab yayımlandı və burada həmin savaşa siyasi qiymət verildi, Ermənistanın iddiaları əsassız hesab edildi.

Yanvarın başlarında Ərdahan konqresində Borçalının taleyi məsələsinə də toxunuldu. Yanvarın 17-dən 18-nə keçən gecə Karsda çağırılan böyük konqresdə mərkəzi Kars olmaqla Batumdan Ordubada qədər 40.000 kvadrat kilometr əraziyə, 1.763.148 nəfər əhaliyə (1.535.824 nəfər Türk və 237.324 nəfər qeyri-Türk) malik Cənubi-Qərbi Qafqaz Türk Cümhuriyyəti quruldu. Ancaq bir neçə ay keçmiş İngilislər bu cümhuriyyəti dağıtdılar və Borçalı probleminin çözümlü də açıq qaldı.

Borçalının taleyi məsələsində qəza əhalisinin çoxunu oluşturan azərbaycanlıların mənafeyinə məhəl qoyulmaması, onların öz müqəddəratını özü təyin etmək haqqının, Azərbaycanın birləşmək istəklərinin Gürcüstan və Ermənistan hökumətləri, Antanta tərəfdən qulaqardına vurulmasıyla ilgili etiraz bildirən, Azərbaycansız danışıqların qərarını tanımayacağını bəyanlayan Azərbaycan hökumətinin mövqeyi beləydi:

"Yerli Türk əhaliyə bu cür münasibət ədalətsizlikdir və o, Borçalının yerli kənd, şəhər əhalisi arasında daim münasibət

qışələrə gətirib çıxarır. Həmin münaqişələrin yalnız Borçalı ərazisini yerli əhalinin müvafiq etnoqrafik tərkibinə və onun istəklərinə görə üç hissəyə bölmək yoluyla önlənməsi mümkündür.

Buna əsaslanaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Gürcüstanla sərhədini belə bəirləmək gərəkdir (strateji müddəalara görə):

Borçalının Türk zonasının Gürcü zonasıyla quzey sınırı Yağlıca dağından başlayır, Borçalı və Tiflis qəzalarının əski yönətimşəl sərhədi boyunca Sxnar adlanan yerin yaxınında bu sərhəd quzeyə dönənədək, Xram və Muxran çaylarının qovuşduğu yerədək, sonra Muxran çayı boyunca Palıddağa qədər, oradan da Borçalı qəzasının Axalkələk qəzasıyla sınırındakı Bələt dağlarınadək günbatara doğru uzanır, günbatarda Türk zonası Sulu sıra dağlarının suayrıcıyla yetərlənir”.

24–25 Aprel 1919 tarixində Tiflisdə çağırılan Qafqaz konfransında Borçalı məsələsinin müzakirəsi də ön görülmüşdü. Dağıstanda Könüllü Ordu deyilən ordunun hücumları, üç cümhuriyyət arasında fikir, mənafe ayrılığı üzündən konfrans öz işini tamamlaya bilmədi.

Erməni siyasətbazları Gürcüstana qarşı iddialarına Azərbaycanı qarşı əsassız iddialarını da əlavə etdilər. 1919-da Tiflisdə nəşr edilmiş tarixçi Leonun (Araken Babaxyan) “Sərhəd Mübahisəsi: Loru, Axalkalak və Qarabağ” kitabı bu məntiqsizliyin sonucu olaraq ortaya çıxmışdı.

... Savaş, siyasi qarışıqlıq Borçalıların rahatsızlığına səbəb olurdu, qəza sakinlərinin səbri tarıma çəkilmışdi. Borçalıda iqtisadi, mədəni-maaif işi durmaq dərəcəsində idi. Haqsız deyildi ki, Gürcüstan Milli Şurasının dörd nəfər azərbaycanlı üzvündən (Gürcüstan Müsəlman Milli Şurasının sədri Əliheydər Qarayev, Borçalı qəza zemstvo (yerli) idarəsinin komissarı Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev, Tiflis şəhər 2 sayılı Xarpux Azərbaycan ibtidai məktəbinin müəllimi Mirzə Hüseyn

Həsənzadə və 1918-ci ilin yanvarından Tiflisə gələrək, burada siyasi-toplumsal həyata yaxından qatılan Əziz Şərif) biri – Ə. Haqverdiyev 1918 dekabrında Gürcüstan Parlamanı təhsil komissiyasının iclasında çıxış edərək demişdi: "...Türk məktəblərinin müəyyən qismi fəaliyyətinə ara vermişdir".

Neytral zona oluşturulması, yəni Ermənistanı güzəştə gedilməsi həmin zonadakı – Loru nahiyəsindəki azərbaycanlıları incik saldı.

6 kəndin sakinlərinin Tiflisə göndərdikləri ərizədə deyilirdi:
"Gürcüstan Cümhuriyyətinin Müəssisən Məclisinə

Borçalı qəzası Loru rayonununun 1) İlməzli, 2) Təzəkənd, 3) Qaraqala, 4) Soyuqbulaq, 5) Cücəkənd, 6) Yırğançay kəndləri Müsəlman əhalisinin səlahiyyətli təmsilçiləri: Əli Qara Qurban oğlundan, Məmməd Hacı Yusuf oğlundan, Rüstəm Mustafa oğlundan və Dilənçi Vəli oğlundan

xahişnamə

... Loru bölgəsinin bütün biz Müsəlman əhalisi Borçalı qəzasının 10 millətin təmsilçilərindən ibarət bütün əhalisi kimi (siyasətəbaz, məsuliyyətsiz Ermənilərin az bir qismindən savayı) öz sədaqətimizi, Tiflis quberniyasından və bütövlükdə Gürcüstan ərazisindən ayrılmaz olduğumuzu 1917 və 1918 illəri ərzində ayrı-ayrı zamanlarda Güney Qafqaz hökumətinə, sonra isə Gürcüstan hökumətinə təqdim etdiyimiz camaatımızın hökmləriylə təsdiqləmişik. Həmin hökmlərdə bizim Loru bölgəsinin bilavasitə Tiflis quberniyasının ərazisində (Tiflis quberniya rəhbərliyinin və ümumiyyətlə yönətim qurumlarının tabeliyində olmaqla) saxlamaq, bizi yeni oluşturalan Aleksandropol Erməni ərazisinə, – bu əraziylə bizim bölgənin və ümumən əhalimizin heç zaman heç bir işi olmamış, olmur və olmayacaqdır, – qatmamaq xüsusunda öz müqəddəratımızı təyin qərarımızı tam qəti və aydın şəkildə bildirmişik. Bizim belə qəti bəyanımıza və öz müqəddəratımızı

təyin qərarımıza Gürcüstan hökuməti nədənsə indiyə qədər lazımi diqqət yetirməmişdir. Və bizim Loru bölgəmiz əhalisiylə birlikdə Ermənilərlə guya mübahisəli olan ərazidə saxlanmışdır. Bu da hər cəhətdən bizi dəhşətli dərəcədə zor duruma salmışdır və bizim rahat yaşayışımıza çox mənfi təsir göstərmişdir. Biz iqtisadi, siyasi, mənəvi və bütün başqa cəhətlərdən Tiflislə bağlılıq və aralaşa bilmərik, buna görə də təqdim etdiyimiz hökmlərə əlavə olaraq və xaqaların öz müqəddəratını təyin şüarı doğrultusunda mümkün qədər tez bir zamanda bizim bölgəyi Tiflis quberniyasının ərazisinə birləşdirməyi xahiş edirik. Bu, Loru bölgəsinin bütün millətlərdən və dinlərdən olan ümuməhalisinin arzusudur. Xalqların öz müqəddəratını təyin şüarına dayanaraq düzənlədiyimiz və sizə göndərdiyimiz camaatımızın hökmlərində də bunu ifadə etmişik. Eyni zamanda səlahiyyət xüsusunda 26 Aprel 1919 tarixli 2 sayılı hökmü də təqdim edirik.

/İmzalar/.

(Gürcüstan Mərkəz Dövlət Tarix Arxivi, fond 1833, siyahı 1, iş 167, vərəq 33).

Bu hökm aprelin 28-də Gürcüstan Cümhuriyyəti Müəssisən Məclisinin dəftərxanasında qəbul olunmuş, 157 nömrəylə qeydə alınmışdı. Və səkkiz gün keçəndən sonra – mayın 6-da Məclisin iclasında dinlənilərək, onun göz önündə tutulması xüsusunda qərar çıxarılmışdı.

Bəli, kənardan tovlanmış Ermənilər istisna olmaqla, Lorunun bütün əhalisi bütöv Borçalı birimindən paralanmaq istəmirdi. Bir ürəyi ikiyə paralayanlara qarşı həmin ürəyin həmin paralanan yarisinin çığirtısı, hay-harayı, fəryadıydı bu diləkçə-xahişnamə!

Zorun üzü qara olsun, fəryada mı məhəl qoyur, ah-naləyə mi qulaq asır bu zor? İlməzliyi qopardılar, Təzəkəndi qopardılar, Qaraqalayı qopardılar, Soyuqbulağı qopardılar, Cücəkəndi qopardılar Yırğançaydan, dosdoğmaca Borçalıdan.

Yırğançay qaldı bu tayda, o biriləri də sızlaya-sızlaya o tayda! İndi İlməzlidə, Təzəkənddə, Qaraqalada, Soyuqbulaqda, Cücəkənddə Ermənilər "hazırın naziri" olmuşlar, Yırğançaysa Erməni quldurların qorxusundan gecə-gündüz səksəkə içindədir. Ermənistanla sınır kəndarındakı Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşamış Saatlı, Muğanlı, Salamməlik, Söyüncənd kəndləri Erməni quldurların hədələrinə, basqınlarına, mərkli "dramlara" tab gətirməyərək və nə Gürcüstan tərəfdən, nə də Azərbaycan tərəfdən heç bir müdafiəyə bel bağlamayaraq sozaldılar. İndi Yırğançay da sapı qırılmış muncuq kimicə dənələnmişdir, qəlbi dağlar arasında tək qalmışdır.

Jurnalist Şərif Kərimli haqlı yazır:

" ... Köçənlərə ar gəlməsin, indi Yırğançaylılar öz ölümlərini də ağlayırlar, onlarınkini də, öz qəbirlərini də urvatlayırlar, onlarınkini də. Nə bilmək olar, bəlkə də bu dağların lilpar suyundan Yırğançaylılar ilkin yaranıblarmış, bu torpağın qeyrətini də axıracan onlar çəkəcəklər".

Bəli, Qeyrət hissi bütün hissələrdən ülvidir, yüksəkdir!

Mətbuatdan bir xəbəri xatırlayırıq:

Gürcüstanın Dmanis rayonu Yırğançay kəndinin sakinləri Bakıda Şəhidlər xiyabanında ucaldılacaq abidənin fonduna 9.745 manat, kənddəki orta məktəbin müəllim və şagird kollektivi 235 manat pul köçürmüşlər.

Özü dar ayaqda, ölüm-qalım ayrıcında qalan Yırğançay millətin ağrı-acısına beləcə ürəkdən ortağ çıxır, əlindən gələnin yardımını əsirgəmir. Millət də onun ağrı-acısını çəkməlidir! Məhz bu gün çəkməlidir! Sabah gec olar!

... Qanıyla, südüylə doğma olan Borçalıdan paralanmamaq istəyi Lorunun bütün azərbaycanlılarının ən görklü diləyi idi. Amma amansız fələk onların bu diləyini gözündə qoydu.

... Loru azərbaycanlıları belə xahişnamələrlə müvafiq qurumlara üz tuturdular.

Buna oxşar içərikdə bir xahişnaməyi də indi adı var, özü yoxa dönmüş, Ermənilərə qalmış Ləmbəli, Quruçay, Aşağı Körpülü, Yuxarı Körpülü, Çıraqlı, Ayrım kəndlərinin sakinləri yazıb göndərmişdilər.

Bu dağdan ağır obaların hər biri bir cənnətiydi.

Bu, həmin Ləmbəliydi ki, indiki Marneuli rayonunun Sadaxlı kəndiylə onu bircə körpü ayırırdı.

Bu obalar qaynayıb-qarışmışdılar. Ləmbəli şair Vəlinin:

Çöllərində tər çiçəklər bitirən,
Ellərində nər igidlər yetirən,
Bir-birinə xeyir xəbər gətirən
Sadaxlının qoy dilləri var olsun!

– misralarıyla başlayan şeiri indinin özündə Borçalıda dillər əzbəridir.

Ləmbəlinin öz adı, onda yaşamış Ənsərlik tayfasının adı kəndin qədim tarixindən, Türk aləmiylə birbaşa bağlılığından nişan vermir mi? Ləmbəlinin qonşuları Yuxarı Körpülü də, Aşağı Körpülü də, Quruçay da, Çıraqlı da, Ayrım da eləcə. Tarixçi Qılman İsmayilovun və əslən Ləmbəli olan jurnalist Səfalı Nəzərlinin şərikli "Ləmbəli Həsərati" məqaləsində (Ədəbiyyat və İncəsənət, 18 may 1990) tarixi olqu belə ifadə olunur:

"Kənd (Ləmbəli) hələ inqilab ərəfəsində Türk qoşunlarının dayaq məntəqəsi, qulağikəsik Andranik paşanın bata bilmədiyi səngər, daşnak-mənşevik döyüşlərinin amfiteatrı olmuşdur".

Bəli, "daşnak-mənşevik döyüşlərinin amfiteatrı" olan, Gürcü, Erməni əsgərlərin tapdağı altında qalan Ləmbəlinin, eləcə də onun yurddaş qonşularının dərdi ağır idi.

Bu oba Ləmbəli mi?

Dərd aşkar, qəm bəlli mi?

Gözləməkdən kor oldum,
Bir baxın, yar gəli mi?

Bu bayatı Abbas Abdullanındır. Və onun başqa bir bayatısı da beləcə qəm yüklüdür:

Bu kənd Cəlaloğludu,
Bu yol Gümrü yoludu.
Dindirmə, qan ağlaram,
Ürək sözlə doludu.

... Yavaş-yavaş Borçalının quzey hissəsində həyat öz axarına düşürdü. Əlimirzə Nərimanovun sədri olduğu Gürcüstan Müsəlman Milli Şurası Borçalı azərbaycanlılarının maddi, sosial durumunun yaxşılaşdırılması yönündə önəmli tədbirlər gerçəkləşdirirdi. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdəki məktəblərdə öyrətim davam etdirilmişdi. Xalq müəllimləri Həsən Qabalov, Hüseyn Əfəndiyev, Yunus Əfəndi Məmmədzadə, Ziyad Şərifov, Rüstəm Şərifov, Kərim İsmayılov, Molla Kazım Axundov, Seyfulla Əlizadə və başqaları zor ortamda olsa da, azərbaycanlı balalarının təhsil almaları üçün səylə çalışmışdılar.

Borçalının güney tərəfində – Loruda isə azərbaycanlılar çaş-baş qalmışdılar.

Belə durumda qonşu Gürcüstan və Azərbaycan rəhbərləri hiss etdilər ki, tək əldən səs çıxmaz, güc birlikdədir. Odur ki, 1919 iyunun 16-da Tiflisdə Gürcüstan və Azərbaycan hökumətləri arasında hərbi ittifaq xüsusunda saziş imzalandı. Tərəflər onlardan birinin və ya hər ikisinin istiqlalına, ərazi toxunulmazlığına qorxu yaradan hər cür hücumu qarşı bütün silahlı qüvvələrlə və hərbi vasitələrlə birgə çıxış etməyi öhdəyə götürdülər. Tam müdafiə xarakteri daşıyan həmin saziş 3 il müddətinə bağlanmışdı və onu Gürcüstanın xarici işlər naziri Gegeçkori, hərbi naziri Ramışvili, hərbi nazirin yardımçısı general-mayor Gedevanov, general Odişelidze; Azərbay-

canın xarici işlər naziri Cəfərov, hərbi naziri Mehmandarov, baş qərargahın rəisi general-mayor Sulkeviç imzalamışdılar.

Bir qədər sonra Gürcüstandan Azərbaycan ordusuna silah, top və başqa hərbi ləvazimat, habelə Gürcüstan zabıtları göndərilməsi, əvəzində Gürcüstana neft və neft məhsulları verilməsi şərtləşdirildi. Qarşılıqlı razılığa əsasən, Tiflisə Bakıdan hərbi təmsilçi gəldi və Tiflisdən Bakıya 12 kiçik çaplı top, 12 dağ topu, onlara gərəkən qədər güllə, 3000 beşatılan tüfəng, 211 topçu və süvari qılıncı, 795 nizə, 24 maksim pulemyotu, səfər mətbəxi və başqa hərbi ləvazimatlar yola salındı.

İlgincdir ki, həmin sazişin 10-cu bəndində iki həftə sürəsində Ermənistanın sazişə qoşulması imkanı saxlanırdı. Lakin Ermənistan nəinki bu pakta qoşulmadı, əksinə, Denikinlə gizlicə əlaqəyə girib, Qarabağ və Dilcan səmtlərinə qoşun yeritdi. Ermənistanın xəyanəti və hər an gözlənilən basqınları Gürcüstan–Azərbaycan müttəfiqliyini daha da möhkəmləndirirdi.

1919 ili dekabrında Azərbaycan–Ermənistan konfransından sonra Güney Qafqaz Cümhuriyyətləri İttifaqı oluşturulması xüsusunda Azərbaycanın təşəbbüsü də Ermənistanın ərazi iddiaları ucbatından baş tutmadı.

O dövrdə İrəvanda Erməni dilində çıxan Arac (Birinci) qəzeti yazırdı:

“Müsavət Azərbaycanı Ermənistanla dosluq işlətmək istəyir, həm də Ermənistanın yarısı olan Qarabağı, Zəngəzuru, Naxçıvanı və Şəruru özünün ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edir. Gürcüstan sosial-demokratlarının fikrincə isə, Ermənistan Loruyu və Axalkələki özünə qaytarmaq şərtiylə dostluq etmək haqqında düşünür... Həmin torpaqlarsız Ermənistan yarımçıq bina kimi qalar...”

საქართველო / Sakartvelo (Gürcüstan) qəzeti buna belə cavab vermişdi:

“... Məgər Loru və Axalkələk bölgələri Ermənistanın tor-

paqlarıdır mı ki, onlarsız Ermənistanı təsəvvür etmək mümkün olmasın?”.

1920 ilində Tiflisdə yayımlanmış Karibinin Красная Книга (Qırmızı Kitab) kitabından:

“Daşnaklar gəldilər, milli ədavət gətirdilər; belə zəmində isə, əlbəttə, Erməni–Azərbaycanlı qırğınından və ya Ermənistanla Gürcüstan arasında savaştan başqa ayrı heç nə yetişə bilməzdi”.

Borçalı qəzasında müharibənin səbəblərini araşdıran xüsusi istintaq komissiyasının qənaətindən:

“Qiyama və savaşa yerli yaşam ortamı deyil, Ermənistanın ərazisinin Gürcüstan hesabına genişləndirilməsi xüsusunda yerli Erməni əhali arasında fəal təbliğat yürüdülməsi səbəb olmuşdur”.

1919–1920 illəri boyu neytral zonada yenə də hərc-mərclik hökm sürürdü. Ona görə də Gürcüstan Müəssisən Məclisi 1919 dekabrında "Borçalı qəzasının neytral zonasında milisi gücləndirilmək haqqında", 1920 fevralında "Neytral zonada dəmiryol milisi haqqında" qərar və qanun qəbul etdi.

Bu dövrdə də Azərbaycanla Gürcüstan arasında münasibətlər əməli səciyyə daşıyırdı. 1920 iyunun 12-də Ağstafada Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası ilə Gürcüstan Demokratik Respublikası arasında bağlanan sülh müqaviləsi bu əlaqələrin daha da mökəmlənməsi üçün özül rolunu oynadı.

Belecə xeyli müddət Borçalının neytral zonası İngilislərcə qorundu, bir gün onlar da bezib, bizim nə vecmizə deyib getdilər.

Borçalıda bu qarışıq durum dərəbəyliyə, aclığa, bahalığa gətirib çıxarmışdı. Borçalının Kolagir kəndindən şair Mühəqqər (Məhəmməd Rzazadə) içindən qovrula-qovrula yazırdı:

Girvənkə qurut çox bahadır, yoxdur alanı,
Bir badiyə qatıq yüzçə manat, əldə olanı,

Qaymaq ki görünməz, görənin ağzı sulanı,
Ayran gəzirəm, tapmayıram, yoxdu yalanı,
Əl-qıssa, bu dövranda olanın halı yamandır,
Dükana qarovul çəkirəm, həqqə əyandır.

Qeyd: Bu misralar 1920 ilində Tiflisdəki Şərq basma-xanasında buraxılmış Mühəqqərin ایل شعرلری = El Şeirleri kitabındandır. Və xatırladaq ki, Gürcüstan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Tiflisdə Azərbaycanca kitablar (o sıradan Mühəqqərin adı keçən kitabı), گلەجک = Gələcək, Al Bayraq, ینى دنيا = Yeni Dünya qəzetləri, Tartan-Partan, گنجلر يوردو = Gənclər Yurdu, وطن = Vətən dərgiləri çıxmış, İbrət, İttihad teatr truppaları fəaliyyət göstərmiş, ədəbiyyatımızın və maarifimizin gəlişimi yönündə bəliirli işlər görülmüşdür.

ینى دنيا = Yeni Dünya qəzetində (30 noyabr 1920) oxuyuruq: "Bu cümə günü Gürcüstanda Hümət firqəsinin sədri yoldaş Əziz Şərif Gürcüstan hökumətinin sədri Noe Jordania hüzurunda bulunub ona Gürcüstan müsəlmanlarının haqqında bir məruzə təqdim etmişdir. Bu məruzədə Ə. Şərif Gürcüstan Türklərinin mədəni və maarif işlərinə kömək istəyir. Bu kömək gərək ibarət olsun – 1) Türk müəllimləri hazırladırmaqdan və bundan ötəri hər haradan olsa əlli nəfər ali mədrəsələr qurtarmışların çağırılmağından, 2) Tiflisdə Türk teatrosundan və qeyri maarif cəmiyyətlərindən ötəri Voronsov küçəsində bir böyük ev tikilməsindən ki, bu evdə həm teatro olsun, hər də xalq darülfünü, qiraətxana, kitabxana və qeyri, 3) Türk dilində qəzetə və kitabçalar çap olunmasına kömək etməkdən"...

... 1920 sentyabrında Türk qoşunu Qara Bəkir Paşanın öndərliyiylə tədricən Gümrüyü, Qarakilsəyi tutdu və Loru neytral zonasına yaxınlaşdı. Daşnak hökuməti yardım üçün Gürcüstan hökumətinə müraciət etdi. Noyabrın 13-də Gürcüstanla Ermənistan arasında saziş bağlandı və bu sazişə

əsasən, Gürcüstan qoşunları neytral zonaya daxil oldu. Razi-
laşmaya görə, üç ay sürəsində Loru neytral zonasına göz-
qoydu keçici olaraq Gürcüstan qoşununa həvalə edildi.

Bu illərdə Ermənilərlə Gürcülər və Azərbaycanlılar arasında
qanlı olaylar baş verirdi.

Ləcbəddinli el şairi Xəstə Namazın bir cığalı divanisi xüsu-
sunda şair özü belə qeyd etmişdi: «20-ci ildə Boşçalının Aşağı
Saral kəndi Ermənilərlə yaman dava elədilər, çox da adam
qırıldı, onda mən bu şeiri dedim».

Şeir belə başlayır:

Yaşasın Aşağı Saral, çox-çox əla iş gördü,
Böyük hünər eylədilər, demə bala iş gördü.
Erməni gördü mat oldu,
Burası qiyamat oldu,
Qaçanlar xəcalət oldu,
Mərdi-mərdanə iş gördü.

Şeirdə Ermənilərin qeyli-qalları qamçılanır, kattaların
qabağa durduqları, cahalların meydana atıldıqları, axund
Molla Əlinin də beşaçılan götürdüyü nəzmə çəkilir.

1921-ci ildə Türkiyə Hariciyyə Vəkili Yusuf Kemal demişdi:

“Ahıska və Borçalı Türklerinin halini ve istikbalini
unutmamalıyız” (“Bizim Ahıska” dergisi, Ankara, 2009 # 14, s.
46). Bu, Türkiyənin mövqeyini ifadələyirdi.

Noyabrın 29-da Ermənistanda Sovet hökuməti quruldu.
Ruslara, Rus ordusuna güvənən Erməni bolşeviklər təkrar dil
açdılar, Tiflisə notalar göndərdilər, daşnakların razılığının
Ermənistan Sovet yönətimi üçün məcburi olmadığını bildirdilər,
dekabrın 10-da Gürcüstana qarşı Lorudan əl çəkmək tələbi
irəli sürdülər. Hər tərəfdən Sovet cümhuriyyətlərinin –
quzeydən Rusyanın, doğudan – Azərbaycanın və güneydən –
Ermənistanın əhatisində qalan Gürcüstan çətin duruma düşdü.

Qəribə, ancaq doğru, ağlabatan paralellər açıqlayırıq.
Sovet Rusyasının həm Azərbaycanı, həm də Gürcüstanı ilhaq

planının həyata keçməsinə, istiqlalmızın məhvini təmin edən başlıca ünsürlərdən biri Ermənistanın həm Azərbaycana, həm də Gürcüstana düşmənciliyindən Rusların yararlanması oldu. 1920 ilinin başlarında Qarabağda Erməni əhalisinin qiyamı Rus ordusunun Azərbaycana soxulması üçün vəsilə, bəhanə olduğu kimi, bir il sonra – 1921 fevralın 11-dən 12-nə keçən gecə Loruda Erməni kəndlilərin qiyamı təşkil olundu. Bir neçə günün içində Borçalı qəzası menşevik qoşunlarından təmizləndi. Bu, Gürcüstanın Sovet imperyasına qatılması üçün Ermənilərin əliylə (!) hazırlanmış qondarma fənd idi. Beləliklə, Gürcüstanla Sovet Rusyası arasında Gürcüstanın istiqlalının və azadlığının tanınması haqqındakı 7 May 1920 tarixli müqavilənin şərtləri pozuldu.

Fevral ayında XI ordunun proletar əsgərləri Gürcüstana hücum keçdilər və Gürcüstan da sovetləşdi.

Gürcüstan İnqilab Komitəsi üzvlərinin imzaladıqları sənədlə Borçalının Gürcüstana mı, Azərbaycana mı aidliyinin çözümü yerli əhalinin öhdəsinə buraxıldı.

Rusya Kommunist (Bolşeviklər) Fiqəsi Mərkəzi Komitəsi Qafqaz Bürosunun mayın 2-dəki plenumu Güney Qafqazda ərazi məsələlərini "tənzimləmək" amacıyla xüsusi komissiya oluşturdu.

İyunun 25-dən 27-dək Tiflisdə komissiyanın iclası keçirildi. S. M. Kirovun başqanlıqla bu iclasda Gürcüstanı A. Svanidze, Todria, Ömər Faiq, Azərbaycanı M. D. Hüseyinov, M. Hacinski, Ə. Rəsulzadə, Ermənistanı A. Bekzadyan, Muradyan təmsil etmişdilər.

İclasın birinci günü Ermənistanın nümayəndə heyəti 1921 martında Sovet Rusyası ilə Türkiyə arasında bağlanan müqavilədən sonra Ermənistanın yetər qədər ərazisi, orman və başqa fonrları qalmadığını, belə halda isə onun müstəqil siyasi birim kimi var ola bilməyəcəyini xatırlatdı və qonşu Azərbaycanın, Gürcüstanın "ümumi yekdillik naminə" Ermə-

nistanın xeyrinə ərazi güzəştə getmələrini təklif etdi. Sözdə təklif, əməldə əmr buna deyərlər. Loru neytral zonası məsələsinə ayrıca baxıldı. Ermənistan təmsilçisi bu zonanın bütövlükdə Ermənistana verilməsini tələb etdi, Gürcüstan nümayəndə heyəti isə neytral zonanın yönətim baxımından iki yerə bölünməsi, zonanın doğu qisminin Ermənistana verilməsi, batı qisminin Gürcüstanda saxlanması önərisini irəli sürdü.

İclasın ikinci günü – iyunun 26-da müzakirələr davam etdirildi, Gürcüstan tərəf yeni təkliflə – neytral zonanın doğu qisminin Ermənistana güzəştə gedilməsi, batı qisminə isə xalq səsverməsi (referendum) keçirilməsi önərisiylə çıxış etdi. Ermənistan razı olmadı.

İclasın üçüncü günü – iyunun 27-də bir sonuc hasil ola bilməyəcəyini görən komissiya üzvləri müzakirələri, danışıqları dayandırdılar və mübahisəli məsələlərin çözümlərini Qafqaz Bürosunun öhdəsinə buraxıldı.

Və iyulun 7-də Rusya Kommunist (Bolşeviklər) Firqəsi Mərkəzi Komitəsi Qafqaz Bürosu İ. V. Stalinin iştirakıyla Gürcüstanla Ermənistan arasında sərhəd məsələlərini müzakirə etdi. Həmin iclasın protokolundan çıxarış:

Dinləndi

1) Neytral zonanın Gürcüstana və ya Ermənistana birləşdirilməsi haqqında

Qərar

Bütün neytral zona Ermənistanın tərkibinə daxil edilir (səs verdilər: lehinə 1, əleyhinə 1).

(Rusya Ən Yeni Tarix Arxivi, əski Marksizm-Leninizm İnstitutunun Mərkəzi Partiya Arxivi, fond 64, siyahı 2, iş 1, vərəq 123).

Bu sənədi ՁԵՏՕՐՊԾՈ = Mnatobi (Çıraq) dərgisində (1989 # 7) dərc etdirən tarixçi Aleksandre Mucirinin göstərdiyi kimi, belə mürəkkəb məsələ tək bir nəfərin tərəfdarlığıyla həll

olundu, heç yetərsayın (kvorumun) olmaması da göz önünə alınmadı.

Qafqaz Bürosunun bu qəarıyla ilgili iyulun 16-da Gürcüstan Kommunist Firqəsi Mərkəzi Komitəsinin yeni oluşdurulmuş Siyasi Bürosunun xüsusi iclası çağırıldı və iclasda qərara alındı:

“Rusya Kommunist (bolşeviklər) Firqəsi Mərkəzi Komitəsi Qafqaz Bürosunun bu zonayı (Loruyu) Sovet Ermənistanına vermək qəarı təsdiq olunsun (F. Maxaradze, M. Oraxelaşvili lehinə səs verdilər, B. Mdivani belə hesab etdi ki, əhalinin sorğusunu keçirmək məqsədəuyğun olardı)”.

(Rusya Ən Yeni Tarix Arxivi, əski Marksizm-Leninizm İnstitutu Mərkəzi Partiya Arxivi, fond 14, siyahı 1, iş 7, vərəq 1).

Avqustun 3-də Gürcüstan Kommunist Firqəsi Mərkəzi Komitəsi plenumunda Loru məsələsinə baxıldı. Plenumun qəarı bu sənəddə əks olunur:

Protokol # 28

Gürcüstan Kommunist Firqəsi Mərkəzi Komitəsi plenumunun iclası

3 avqust 1921

İştirak etdilər

MK üzvləri Oraxelaşvili, Okucava, Nazaretyan, Maxaradze, Mdivani, Sinsadze, Eliava, Kavtaradze, Toroşelidze, Tumanov, Dumbadze. Üzvlərdən savayı iştirak edirlər: Solovyan, Rtveladze, Leqran, Kaladze, Kandelaki, M. Oraxelaşvili, Fiqatner, Qoğoberidze

Dinləndi

... 4) Neytral zona haqqında

Qərar

1) Qafqaz Bürosunun qəarı doğrultusunda Siyasi Büronun (Gürcüstan KP MK Siyasi Bürosu – Ş. M.) neytral zonanın

Ermənistana verilməsi haqqında qərarı təsdiq olunsun.

Səs verdi 5, əleyhinə 4

2) Qafqaz Bürosunda neytral zona məsələsinin müzakirəsi zamanı Gürcüstan KP MK-nın rəyi nəzərə alınmadığına görə Qafqaz Bürosundan bu məsələyi yenidən müzakirə etməsi xahiş olunsun. MK öz tərəfindən adı keçən zonada rəy sorğusu (referendum) keçirilməsini gərəkli sayır.

Səs verdi 5, əleyhinə 5 (MK-da keçirilən müzakirənin sonuclarıyla Qafqaz Bürosu tanış edilsin)...

(MLİMPA, f. 14, s. 1, iş 5. v. 41; L. Toidze, 25 Fevraldan Sonra, Metsniereba, Tbilisi 1990, s. 25, Gurcu dilində).

Nəhayət, 1921 noyabrın 6-da Gürcüstan İnqilab Komitəsi sədri Budu Mdivani və Ermənistan Xalq Komissarları Şurasının sədri, xalq hərbi işlər komissarı Aleksandr Myasnikyanın imzalandıqları bəyannamədə Gürcüstanla Ermənistanın dövlət sınırları bəllirləndi – bu bəlgə doğrultusunda, Borçalının Loru zonası yığma Sovet Ermənistanına qatıldı.

Bolşeviklərin Ermənistana hədiyyə verdikləri Borçalı qəzasının güney sahəsi – Loru-Voronsovka bölgəsi 2367,44 kvadrat kilometr, üstəlik də Lök-Ləlvər dağ silsiləsinin quzey yamacları 207,94 kvadrat kilometr təşkil edirdi.

Sovet hökumətinin gəlişiyə paralanın Boçalıda Azərbaycanlılar yenə də tapdaq altında qaldılar.

Gürcüstanın Axalsix qəzasının Türkiyəyə birləşdirilməsi hərəkətinin başçısı kimi həbsə alınmış, Sovet hökuməti qurulandan sonra azad olunan və Gürcüstan İnqilab Komitəsinin üzvü, Gürcüstan Müsəlman İşləri Şurasının sədri seçilən Ömər Faiq Nemanzadə 1921 iyunun 14-də İnqilab Komitəsinin iclasında Borçalı qəzasında vəziyyət haqqında məruzəsiylə çıxış edərək demişdi:

“Mənim topladığım çoxlu fakt görsədir ki, əhalisinin 80–85 faizini Müsəlmanlar təşkil edən Borçalı qəzasında heç kəs

onlarla hesablaşmır. Qəza İnqilab Komitəsinin tərkibində bir nəfər belə Müsəlman yoxdur. Şöbələr də həmçinin, torpaq şöbəsi də həmçinin. Bütün Borçalı qəzası öz-özlüyündə qarşı-qarşıya duran iki düşərgəyi xatırladır: bir tərəfdən azlıq təşkil edən Almanlar, Ermənilər, Aysorlar, Malakanlar, Gürcülər, Yunanlar – yönətlər olaraq; digər tərəfdən çoxminlik Müsəlmanlar kütləsi – yönətilənlər olaraq”.

(Gürcüstan Ən Yeni Tarix Arxivi, f. 281. s. 1. iş 148. v 18).

Bu vaxt Borçalının orta zonasının taleyi də həllini gözləyirdi.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Azərbaycan Cümhuriyyəti əsərində həmin dövr xüsusunda oxuyuruq:

“Gürcüstan ilə açılan müharibə dəxi sülh ilə nəticəpəzir oldu. Gürcüstanı təhdid edən Azərbaycan bolşevik hökuməti yaptığı bu sülhdə Müsavat hökuməti ilə Gürcüstan menşevik hökuməti arasında əvvəlcə mövcud bulunan etilafə görə qəti surətdə həlli hökmə həvalə olunacaq Borçalı ərazisini bilatərəddüd Gürcüstana tərk etdi və əskidən Azərbaycan ərazisindən olduğu Gürcüstanca təslim olunan Zaqatala ərazisi üçün hökmə müraciət eyləmək formulunu qəbul eylədi. Azərbaycanın siyasi mənfəətləri naminə hər bəşlayan hökumət, nəticədə məmləkət qitələrini hədiyyə etməklə sülh yapıyor, dəlil olmaq üzərə əmələ üçün hüdudd fərqi olmadığını irəli sürü-lüyordu. Həm həqiqətən də Rusya üçün bir qəzanın Ermənide mi, yoxsa Türkdə mi qaldığının nə əhəmiyyəti ola biliyordu!.. Yetişir ki, bunlar həpsi Rusyada olsun və ortadakı ixtilaflar həll edilsin. Bu həlldə qaib edən Müsəlman olursa, nə elam!”

1922 dekabrın 26-da Güney Qafqaz Qoşma İttifaq Şurası sərhəd məsələləri komissiyasının tövsiyəsiylə Voronsovka bölgəsi də Ermənistanın Loru– Pəmbək qəzasına qatıldı.

Dolayısıyla, “beynəlmiləlçilik”, “ümumi yekdillik” siyasəti sonucunda Borçalı paralandı, Borçalı parçalandı, Loru Ermənistana peşkəş verildi.

Sözarası: Erməni siyasətbazlar Lorunun ələ keçirilməsindən ruhlanaraq, başqa niyyətlər ortaya atdılar. 1923-də onların yeni lahiyələri – Cavaxet və ya Axalkələk qəzasının böyük hissəsini Borçalı qəzasıyla birləşdirməklə Erməni inzibati birimi yaratmaq, habelə Qarayazı-Şirək düzənliyində Erməni əhali məskunlaşdırmaq layihələri kağız üzərində qaldı.

... Bu minvalla Ermənilər Loruya – Borçalının güney yarısına sahib durdular. Saxta beynəlmiləçilik xofu altında Zəngəzuru Ermənistanına verən sayaq, Borçalıyı da paralayıb yarısını Ermənistanına qatdılar, hələ 1763-də Yunanların yardımıyla Gürcüstan valisi II İraklinin təməlini qoyduğu Gümüşxana, Allahverdi, ayrıca da Şamlıq, Ağıtala, Tambulət qızıl-gümüş yataqları, barlı-bərəkətli torpaqlar, qəlbi dağlar, lilpar bulaqlar... Ermənistanına qaldı. İki Hamamlının, iki Baydarın, iki Qarabulağın, iki Qaçğanın, iki Sarvanın, iki Qəmərlinin, iki Ləmbəlinin, iki Armudlunun, iki İmirin, iki Ağbulağın, iki Saraclının... biri bu tayda, biri o tayda, üç Kəpənəkçinin ikisi bu tayda, biri o tayda, üç İlməzlinin, üç Qızılkilsənin biri bu tayda, ikisi o tayda, dörd Saralın (Saralların) üçü bu tayda, biri o tayda, Kolagir bu tayda, Kolagirən o tayda, Abdallı bu tayda, Abdallar o tayda, Koroğlu qalalarının, Koroğlu qayalarının neçəsi bu tayda, neçəsi o tayda, Dədəm Qorqud yadigarı iki Ağcaqalanın biri bu tayda, biri o tayda, Qoçulu qalası bu tayda, Qoçu qalası o tayda, Əyriqarın, Dəlidağın, Ləlvərin, Babakərin quzey yamacı bu tayda, güney yamacı o tayda, Tapan dağı bu tayda, Tapanlı dağı o tayda... qaldılar.

Və müqəddəsdən müqəddəs tutduğumuz, hər parçasını, hər daşını candan əziz, candan qiymətli saydığımız Borçalıyı belə obrazlandırırıq:

PARALANMIŞ BORÇALI...

... Q. İsmayılovun və S. Nəzərlinin bu sözləri dərdin. yaranın qövrünü ifadə edir:

"Ləmbəli inqilaba qədər həmin Borçalı sultanlığının, sonra Borçalı mahalının tərkibində olub. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Tavəteş (indiki Dəvədöy) çayının sağ sahilindəki bir neçə Azərbaycan kəndi ilə birlikdə Ermənistan SSR-ə qatılıb... Və qatılan gündən də günü qara gəlib".

Bəli, "günü qara gələ-gələ də" gəlib çıxdı 1988 ilinə, gözü-nü açıb gördü ki, bəxtinin gözünə daş qapanıb – qaçqına, köçgünə, didərginə döndü, yurddan pələsəng düşdü, Qazaxda Ləmbəli adında təzə yurd-yuva salmaqla təskinlik tapdı.

Sözləyişi: İyirminci yüzil görkəmli Gürcü nasiri, əslən Borçalının Zirək (Serakvi) kəndindən olan, yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu önəmli yer tutan Mixeil Cavaxişvilinin "Ləmbəli və Koşa" povestinin baş qəhrəmanı Məşədi Həsən və onun atası Məşədi İzzət Borçalının bu kəndindən – Ləmbəlidəndirlər. Gürcü yazar qürbətdə – Güney Azərbaycanın Urmiyə vilayətində Ləmbəli Məşədi Həsənlə (əsərdə hamı onu beləcə Ləmbəli ayamasıyla tanıyır) buraya sonra gələn Gürcü həkim arasında səmimi, qırılmaz dostluğu təsvir edir. Gürcü həkim bu halal azərbaycanlının timsalında bütün Azərbaycan xalqını sevir, onların xeyir, şər işlərində, toyda, yasda yaxından iştirak edir. Amma yepiskop Pavel, general Çernozubov, komendant Beryozovski, koşa (nökər, əlaltı) Lazar Gürcü həkimlə Ləmbəlinin arasını vurmaq üçün min bir fırıldaq, hiylə işlədirlər. Ləmbəli dostluq yolunda qurban gedir. Atası İzzət qisas alır, koşayı cəhənnəmə vasil edir. Hiyləgər koşanın havadarları da intiqamdan yaxa qurtara bilmirlər.

M. Cavaxaşvili necə də böyük gerçəkçidir: Borçalıda Gürcülərlə Azərbaycanlılar daim beləcə mehriban dolanmışlar və bu, hər zaman da paxılların qəlbində ağır dərdə çevrilmişdir. İndiki kimi!

Haşiyəyi davam etdirib xatırladaq ki, Mixeil Cavaxişvili Borçalıyı obrazlı dillə "mini Zaqafqaziya", yəni "Kiçik Güney Qafqaz" da adlandırmışdı. Gerçəkdən, yüzillərdən üzübəri bu bölgədəki millətlər arası zəmində hər cür toqquşmalar, qarşıdurmalar yalnız Ermənilərlə Türklər vəya Ermənilərlə Gürcülər arasında olmuşdur. Hər dəfəsində də Ermənilərin fitvasıyla.

Rus zabıt Y. Kanevskinin 1915 ilində Rusyanın Tula şəhərində çıxmış Эминъ-Ага Борчалинскийъ (Borçalılı Emin Ağa) kitabında bu xüsusda ilginç, xatırlanılmalı təsvirlər var:

... 1905 ilində Erməni–Müsəlman qarşıdurması Borçalıya da sirayət etmişdi və o vaxt qəzanın hörmətli el ağsaqqalı, sözüötkün kattası Emin Ağa Acalov öz dostları, o sıradan knyaz Çavçavadzenin ağıllı tədbirləriylə, ağıllı məsləhətləriylə Bolnis-Xaçında, Bolnis-Kəpənəkçidə, Şüləverdə, Başkeçiddə, Boslebdə... millətlər arası qırğını dayandırırırlar.

Y. Kanevskinin kitabından:

"Erməni və Azərbaycanlıların izdihamı yığılanda knyaz Çavçavadze çıxıb onlara bir saat nitq söylədi; o elə yaxşı danışdı ki, hamı heyran qaldı və qırğını, savaşı durdurmağa söz verdilər".

... Emin Ağa iyirmi nəfər hörmətli ağsaqqalla birlikdə Bolnis-Xaçın kəndinə getmişdi, yerli Erməniləri kilsəyə çağırmışdı və kilsədə Ermənilər and içmişdilər ki, heç bir Erməni komitəsini tanımayacaq, azərbaycanlılara toxunmayacaqlar.

Yuxarıdakı bir fakt diqqəti çəkməyə bilməz: Kilsədə Ermənilər heç bir "Erməni komitəsini" tanımayacaqlarına aid içmişdilər. Söhbət Erməni mafiyasının kənardan müdaxiləsi, davakar Erməni dəstələri – "komitələri" haqqında gedir. Belə üzdənirəq "komitələr" bu gün də var. Onlar bədnam hərəkətlərindən əl çəkmək istəmirlər. Marneuli, Tetriskaro, Bolnisi, Dmanisi rayonlarındakı Erməni kəndlərinin silahlandırılması,

Marneuli rayonu ərazisindən keçən Tibilisi–Yerevan dəmir yolunda fitnəkarlıqlar törədilməsi, Sadaxlı kəndində camaatın hövsələdən çıxarılması, Axlılələ kəndi yaxınında şose yolunda maşınla keçən Erməninin azərbaycanlı kişiyi öldürməsi (doğrudur, azərbaycanlılar da cavab qaytararaq, iki Erməni öldürmüşlər), Sadaxlı kəndində, Şaymyan qəsəbəsində, Dağət-Xaçın kəndində azərbaycanlıların girov alınması, Yırğançay kəndinin qorxu-hürkü içində saxlanması... vb işgillər bunu sübuta çatdırmır mı? Yerevanda Rusca çıxan Kommunist (indiki Qolos Armenii) qəzetinin (26 oktyabr 1989) Gürcüstanın azərbaycanlılar çoxluq oluşturan Marneuli rayonunu fitnəkarçasına “dost Gürcüstanın düşmən rayonu” adlandırmasını aravurmaqdan savayı özgə cür səciyyələndirmək olmaz.

Ayıq olmalıyıq, xeyiri şərdən vaxtında seçməliyik, dumduruca sumuzu bulandıranları gözdən qoymamalıyıq. Sözün kəsəsi, yadların arxasınca sürünməkdən öz xalqının özündə getməyi həmişə üstün tutmalıyıq!

Bir kərə Əziz Nesinə başqa şəhərə köçməyi təklif edirlər. Cavabında o deyir: Gedərəm, orada təzə dostlar da taparam. Bəs düşmənlərim? Axı, onları yenidən qazana bilmərəm. Bax, buna heyifsilənirəm.

Azərbaycanın taleyi elə gətirmiş ki, Ermənilərlə, Gürcülərlə qonşu olmuşdur. Demək ki, Salur Qazan da, onun dar günündə harayına çatan Dəli Domrul, Şir Şəmşəddin, Qarabudaq da, Oğuzların qatı düşməni Şöklü Məlik də, “sapı özmüzdən olan balta” Yalincıq Aruz da burada, öz aramızdadır, istəsək də, istəməsək də. Babalarımız demişlər: “Dost min isə azdır, düşmən bir isə çoxdur”. Neynək, kişinin düşməni olar! Ancaq vay o günə ki, Şota Rustaveli demiş, dost bildiyin sənə düşmən çıxa.

Ərlər Yurdu ağlamaz, Ərlər Yurdu Ər olar!

Borçalının diliylə şair Bəhram Mehdi belə söyləmiş:

Bu dünyada dərdim mindi,
Dəli könül yenə dindi,
Meydan istər, açam indi,
Qurşaq üçün yaranmışam!..

Bu da Osman Əhmədoğlunun sözüdür:

Əyilməzdi – yağılara qənimdi,
Adı, sanı şöhrətimdi, şanımdı,
Tarix boyu mənim olub, mənimdi,
Qarayazım, Başkeçidim, Borçalım.

... Bu uzun söz arasından sonra qayıdaq mətləb üzərinə.

Təşkil olunduğu ilk çağlarda (1880-li illərdə) Borçalı qəzasının sahəsi 5.785,6 kvadrat kilometr, 1905 ilində 6.870 kvadrat kilometr, 1917–1921 illərində 4.360 kvadrat kilometr, nəhayət, 1922–1929 illərində (qəza məhz 1929-da rayonlara bölünmüşdü) cəmi 2.655 kvadrat kilometr olmuşdur. Yəni binəva Borçalı zaman-zaman "daralmış", Sovet hökumətinin gəlişiyə isə, demək olar, yarıbayarı bölünmüş, yarısı Gürcüstanda qalmış, yarısı Ermənistana verilmişdir.

1919 ilində Azərbaycan qəzetinin yazdıqlarını xatırlayaq:

"Öz xoşbəxtliyini Türk xalqlarının bədbəxtliyi üstündə qurmaq – Ermənilərin siyasi xəttinin devizi budur".

Xeyli öncə Borçalının şair züryəti Zəlimxan Yaqub Sovet Gürcüstanı (indiki Gürcüstan) qəzeti üçün müsahibədə haqlı demişdir:

"Azərbaycanın Azərbaycandan kənarında iki gözü var, biri Göycədi, biri Borçalıdır. O gözün birini çıxardılar, xəyanət elədilər, xalqa, millətə, torpağa, tarixə dəhşətli xəyanət elədilər, özü də tarix boyu lənətlənməyə layiq xəyanət elədilər".

Bu sözləri oxuyanda içdən qovrulmaya bilmirsən. Fakt budur ki, o gözlərin ikisi də Borçalının idi. Biri bu tayda, biri o

tayda qalmışdı (İlahi, bu bölünmək elə bizim xalqın baxtına mı yazılmış?!). İndi o gözün birini vurub çıxardılar. Onunçün də deyirik:

YARALANMIŞ BORÇALI...

1990 ilində işıq üzü görmüş Didərginlər kitabında şair Tahir Talıblının bu sözlərini də oxuyanda qovrulmaya bilmirsən:

“Dağ Borçalıdı mənim elim, ulusum. Qənimimə çevrilmək üçün kəsilib Sovet Ermənistanı yaradılan, Borçalı deyilən böyük bir mahalın dağlıq hissəsidir. Bu, dağlarla əhatə olunmuş böyük ərazidir. Dağlar arası düzənliklərlə, vadilərlə, çökəkliklərlə zəngin olan bu torpaq həm də Loru vadisi adlanır. Bu gün dilmizdə geniş işlənən “Loru dili” ifadəsi də bu torpağın adıyla bağladı. Əgər “Loru dilində danış” ifadəsi eşidirsinizsə bu o deməkdir ki, sadə, canlı xalq dilində danışmaq nəzərdə tutulur. Loru yurdları Oğuz ellərinin, elatlarının yurdu olduğu kimi (bunu tez-tez rastlaşdığın Oğuz qəbirləri nəql edir), Loru dili də Oğuz elatının dilidi, Dədə Qorqud dilidi. Loru böyük bir ərazidə yerləşir. Mərkəzi Cəlaloğlu (Stepanavan) olmaqla bir tərəfi Qarakilsə (Kirovakan), bir tərəfi isə Gümrüyə (Leninakan) qədər uzanır. Ağbaba–Amasya ellərinə çiyin-çiyinə söykəkdir qədim Loru. Loru dağlıq yerdir. Onun aran səmti Canbaxça adlanır. Mənim kəndim də Canbaxçada yerləşir. Evli, Qızılkilsə, Sarıyal, Dəmirçilər, Başkeçidin kəndləri olan Muğanlı və Saatlı Canbaxçanın ən şən kəndlərindəndir. Özü də Dağ Borçalının arana baxan kəndləridir. Daha doğrusu, Orta və Aran Borçalının dağ kəndləridir. Qarayazı, Sarvan çökəkliklərindəki, Qazax ellərindəki qardaş-baclarmızın, ağbirçəklərimizin, dədələrimizin yaylaqlandıqları yaylaqlar idi Canbaxçanın kəndləri. Abbas Abdulla hər dəfə uşaqlığı keçən o yerləri xatırlayanda gözlərinin yaşla necə dolduğunun dəfələrlə şahidi olmuşam. İsa İsmayılzadənin, Eyvaz Borçalının,

Zəlimxan Yaqubun şeirlərindən ən kövrək misralarda qalıb indi o yerlər”.

O yerləri xatırlayanda gözləri yaşla dolan təkçə “mor bənövşə rəngli bir axşam” “torpağına baş qoyub əbədi uyumaq üçün” axar sular kimi Borçalı məmləkətinə dönəcək Abbas qağamızdır mı, İsadır mı, Eyvazdır mı, Zəlimxandır mı? Minlərdir, yüz minlərdir! Ləlvər dağının o tayını, soyuq bulaqlarmızı, Bənövşə dərəsini, Böyük qayayı, Kəmər qayayı, Quymaq daşı, Qaracaoğlan yaylağını, Dəlidağı, barlı-bərəkətli torpağı yadlara qismət olan xalq ağlayar, bəs ağlamaz mı?..

... Qeyrətli yurddaşımız, Gəncədə yurd-yuva qurmuş Binnət Göyüşovun da bir sözü var:

– Borçalı alma kimicə bütövdür. Bircə yeri yaralansa, bütün tamamı itirər.

Jurnalist dostum Rəşid Hüseynovun bu ifadəsi yadıma düşür:

“İnamı qılındır, inadı qalxan, qəzəbi isə güllədir Borçalının...” (Qarabağ qəzeti, 17 noyabr 1990).

Dolanbac tarix kitabından bir səhifə:

1735 ilində Tiflisi ələ keçirən Nadir Şah Borçalı və Qazax əyalətlərinin də yönətilməsinə Gürcü şahı Teymuraza həvalə etdi, əvəzində onun oğlu İrakliyi amanat (girov) götürdü.

Nadir Şahın 1743 ilində Gürcüstan şahı Teymuraza bağışladığı Borçalının geri qaytarılmasını tələb edən Cavad Xandan soruşurlar:

– Bəs necə olmuşdur ki, bu vaxta qədər Şəmşəddinin və Borçalının Kartli–Kaxet şahlığının hakimiyəti altında qalmasına razı olmuşsunuz?

Cavab belə olur:

– Həmin yerlər heç kəs tərəfindən verilməyib ki, bir kəs tərəfindən də geri alın idi. Şəmşəddin, Borçalı və Ayrıım 600–

700 il bundan əvvəl mənim ulu babalarımın məskəni olub və indi də bizim olmalıdır.

Beləcə inadkarlığıyla Gəncəli Cavad Xan öz yönətimi dönəmində (1785–1804) Borçalı mahalını Gəncə xanlığına qaytarmışdı.

Tarixçi Şəfiqə Həmidovanın sübutladığına görə, XII Giorgi Borçalıyı və Şəmşəddini Gəncə xanlığına qaytarmağa bir şərtlə razılaşmış ki, Gəncə xanı ildə heç olmasa 100 tükən bac versin. Amma Cavad Xan həmin yerləri öz dədə-baba torpağı hesab edərək, heç bir güzəştə getməməyi qərara almışdı.

(Azərbaycan EA Xəbərləri, Tarix... seriyası, Elm, Bakı 1989, sayı 2, s. 51).

Yüzlərin sınağından çıxan bir söz var:

Torpaqdan pay olmaz!

Bu bəlli həqiqəti bilə-bilə pay verilmiş – üstəlik, Borçalının yarısı da. Paralanmışdır, torpağı, suyu, havası, iqlimiylə, üstündə yaşayan soydaşların psixolojisi, görünək-gələnləri, ləmisiylə bütün, vəhdət olan Borçalı paralanmışdır. Yox, xəritələr nə qədər doğransa da, belədən-belə, elədən-elə cızılrsa da, paralansa da, torpaq paralanmamışdır, millət paralanmamışdır, yurddaşlar, yaddaşlar paralanmamışdır! Xəritələr doğransa da, doğranmamışıq!

Vaxtilə SMOMPK-ın səhifələrində (3-cü buraxılış, 1883, s. 345) Konstantin Sadovski Borçalı Qarapapaqlarını igid, qeyrətli xalq kimi öyərək, yazmışdı ki, "onlar dostluğu qorumağa və təsdiqləməyə qabildirlər, qonaqpərvərdirlər, ürəyiaçıqdılar".

Bəli, dostluğu qorumağa və təsdiqləməyə qabilik, qonaqpərvərik, ürəyi açıq. Və nə qədər ürəyi açıqıqsa, bir o qədər də amansızq bu ürəyi açıqlığımızdan sui-istifadə etmək istəyənlərə qarşı, haqsıza, haqsızlığa qarşı.

Koroğlumuzun "ay, haray" gileyli qocalığı sayaq, Borçalımız da bu gün ağır oturuban, harama, xayınlığa dinşər kəsilməşdir.

Borçalıda Torpaq, Yurd Qeyrəti çəkməyənlərə Kişi deyilməz!

Bu gün güclü yumruğa dönmüş Gürcüstan azərbaycanlılarının Qeyrət xalq hərəkəti yörəsinə cəmləşənlər Qeyrət dağarcıqlarıdır! Bütün Borçalı Qeyrətlədir! Bütün Borçalı Qeyrətlidir! Deməli, Borçalı və Qeyrət anlamları sinonimləşmişdir. Bu gün Borçalıyı yaşadan çörəkdən, sudan, havadan, oddan öncə Qeyrətdir! Qeyrətmiz Qeyrətimizi coşdurur!

Və anamız Borçalıda ən görklü iki andımız da var:

BU TORPAQ HAQQI!

BU YURD HAQQI!

SÖZSONU YERİNƏ

*Çənlibeldə duman, çəndir,
Andımız Torpaq, Vətəndir!
Nər igidlər himə bənddir,
Hay de, qoç Koroğlu, hay de!
Haydı, qoç Koroğlu, haydı!*

Bəli, kor-kor, gör-gör, artıq olan olmuş, keçən keçmiş, bu olmuşlardan indi gərək əməlli-başlıca ibrət qazanaq, sonuc çıxaraq, olacağın gərək fikrini çikək.

Şeir sayaq səsləndi qulaqlarımda:

PARALANMIŞ BORÇALI...

YARALANMIŞ BORÇALI...

Və, aman allah, bir qafiyə də gəldi dilimin ucuna:

URALANMIŞ BORÇALI...

Oxucular yəqin hiss etdilər ki, kitabda faktlara, olqulara daha çox yer vermişik. Axı, tarix, hafizə, yaddaş fakt sevir! Oxucular bu anlatımlardan yəqin etdilər ki, müstəqil dövlətlərimiz, cümhuriyyətlərimiz dönəmində Ermənistan təkcə Azərbaycanla yox, Gürcüstanla da müharibə aparmışdır. Ssenari oxşarlığıyla, rejissor yozumu bənzərliyiylə. Bu günkü Qarabağ davası da, xalqımızın halalca çörəyinə haram qatılması "tamaşası" da həmincə ssenariylə və həmincə rejissor yozumuyla gedir. Aranıyla, dağıyla bütün olan gözəlcə-göycəkçə Borçalıyı paralayıb onun o paralı, yaralı yerinə yiyə durdular və bu gün o paralı, yaralı yerindən yurdun öz doğmaca, köklücə yurddaşlarını qovdular. "Yersiz gəldi, yerli qaç" oldu, başqa deyişlə, "dağdakı gəldi, bağdakını qovdu".

Ağlıma nələr gəlir:

Borçalı – Qarabağ! Qarapapaq – Qarabağ!

Öz-özlüyündə bənzəyiş ağla gəlməyən bu toponim-etnonimlər arasında tale tipoloqiyası mı var? Aranıyla, dağıyla, bütün olan gözəlcə-göyçəkçə Qarabağımızın dağlığa, aranlığa bölünməsi, indi də onun o dağlıq parasına sahib durmaq fəndgirliyi köhnə ssenari, köhnə hava, köhnə bayatı deyil mi?

Nə isə... Dərindən düşünməyə dəyər, dəyər və dəyər. "Düşmən qəvi, tale zəbun" olduğunu yaddan çıxarmamalıyıq!

Borçalının səf-səf düzümlü ağır-ağır elləri bu gün təşviş içindədirlər. Və elə bilirik, bu durum aylı gecəyə bənzəyir, yəni onun səhəri var, aydınlığı var. Və belə bir burulğan, belə bir bulanıq anda birliyimiz gərəkdir, ayıqlığımız gərəkdir. Bu yurd əzəlmizdir, bu yurd gələcəyimizdir. Qeyrətmizin ocağıdır, Sazımızın beşiyidir Borçalı, burda balalar laylayı Qeyrət harayı, Saz ovqatında oxuyarlar! Neçə-neçə adibəlli cəngavər ərənlər – ... Qaçaq Səməd Bəy, Mehdi Ağa, Emin Ağa, Halay Bəy ... şöhrətlidir, neçə-neçə saz-söz ustadları – ... Qul Allahqulu, Alxas Ağa, Güllər Pərisi, Mühəqqər, Novruz, Xındı Məmməd, Nəbi, Həsən Məcruh, Abbasqulu Eləbağlı, Dədə Əmrah, Hüseyn Saraclı, Xan Kamandar, Nürəddin Qasımlı ... şöhrətlidir xəmiri Qeyrətdən yoğrulan, mayası Sazdan tutulan bu yurdumuz. Anadan qeyrətli doğulan, boyları saz boydaca olan fidanlarımız böyüyürlər indi. Yurddaşlarımız Qeyrətin, Sazın, Allahın adıyla tapınacaqlar aydınlığa, əminiyyətə, inşallah.

Zaman köhlən atını nə qədər dördnala çapsa da, ötənlər unudulmur, yaddaş korşalmır. Paralanmış Borçalı göynəmi də beləcə ağırlı yaddaşımızdır bizim.

Allah-Təalanın öz elçisi Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərin aracılığıyla bizə göndərdiyi Qurani-Kərimdəki bu hədisi qulaqlarmızda sırğa eləməliyik:

"Kim torpağın bir qarışına zülm etsə, yerin yeddi qatı onun boğazına dolanar".

P. S.

a) Zamanın gedişatıyla bərabər siyasi, ictimai, sinfi, ulusal mənafezlərlə ilgili bəzi tarixi-coğrafi adlar da dəyişdirilmiş və oxucunun təsəvvüründə daha aydınlıq oluşması üçün onların o çağkı və indiki adlarını veririk:

- Borçalı qəzası – təxminən Gürcüstanın Marneuli, Bolnisi, Dmanisi, Tetriskaro, Zalqa, Ermənistanın Noyemberyan, Tumanyan, Stepanavan, Taşır rayonlarının əraziləri
- Borçalı qəzasının Loru nahiyəsi – təxminən Noyemberyan, Tumanyan, Stepanavan, Taşır rayonları əraziləri
- Yelizavetpol – Gəncə
- Yekaterinenfeld – Bolnisi (1929–1943 illərində Lüksemburq)
- Başkeçid – Dmanisi
- Ağbulaq – Tetriskaro
- Sarvan – Marneuli
- Qarayazı – Qardabani
- Bolnis-Kəpənəkçi – Kvemo-Bolnisi
- Gorarxı – beş kəndə bölünmüşdür: Əzizkənd, Alget, Sabirkənd, Təzəkənd, Hacisa
- Böyük Şüləver – Nağvarevi (Sovet dönəmində Şaumyan)
- Kiçik Şüləver – Şüləver
- Mamay – Kirovka
- Saatlı – Ququti
- Voronsovka – Taşır (Sovet dönəmində Kalinino)
- Cəlaloğlu – Stepanavan
- Qarakilsə – Vanadzor (Sovet dönəmində Kirovakan)
- Gümrü – Kumayri (1924-ə qədər Aleksandropol; Sovet dönəmində Leninakan)

- Hamamlı – Spitak
- Sənain – Tumanyan
- Şınıx – Noyemberyan
- Köbər – Quqark
- Kolagirən – Dzoraget
- Uzunlar – Odzun
- Ləmbəli – Baqrataşen
- Quruçay – Ptqavan
- Yuxarı Körpülü – Oktomber
- Aşağı Körpülü – Axtanaq
- Çıraqlı – Craraq
- Cücəkənd – Talvarik (Sovet dönəmində Qızıl Şəfəq)
- Evli – Dzoramut
- Dəmirçilər – Qoqavan
- Soyuqbulaq – Paqaxpyur
- Qaraqala – Noramut
- Qaraisa – Meqvaovit
- Göycə gölü – Sevan gölü
- Kəməng çayı – Dzoraget çayı
- Əyriqar dağı – Açkasar dağı
- Bozabdal dağı – Bazum silsiləsi

b) Bu kitabı hazırlamaq üçün Gürcüstan Ən Yeni Tarix Arxivinin (1991-ə qədər Gürcüstan SSR Dövlət Oktyabr İnqilabı və Sosializm Qurulucuğu Arxivi adlanmışdı), Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivinin uyğun fondlarının materyallarından, 1918–1921 illəri mətbuatının – Gürcüca ერთობა = Ertoba (Birlik), საქართველო = Sakarvelo (Gürcüstan), საქართველოს რესპუბლიკა = Sakartvelos

Respublika (Gürcüstan Respublikası), სახალხო საქმე = Saxalxo Sakme (Xalq İşi), Azərbaycanca دنیا = Yeni Dünya, Rusca Борьба = Borba (Mübarizə), Грузия = Qryziya (Gürcüstan) qəzetlərinin xəbərlərindən, 1919 ilində Tiflisdə dövlət mətbəəsində nəşr olunmuş "Erməni–Gürcüstan münasibətləri tarixindən, 1918 ili (sərhəd münaqişələri; danışıqlar; müharibə; saziş)" kitabından (Rusca), çağın hərbcilərinin xatirələrindən (general Giorgi Mazniaşvili, general V. Tevzadze, general Giorgi Kvinitadze, V. Cuğeli, V. Qoquadze vb), 1990-da (## 55, 56, 57-58) Axalqazrda İverieli = Gənc İverialı (Gənc Gürcüstanlı) qəzetində dərc olunmuş Simon Kıladzenin "Bir müharibənin xronikası və ya 1918 ilinin dekabrında nə baş vermişdir" (Gürcü dilində) məqaləsindən, digər kitab və məqalələrdən, dissertasiyalardan, bir çox başqa qaynaqlardan bəhrələnmişik.

FOTOLAR:

Foto 1

Gürcüstan–Ermənistan sərhədi 1918 dekabrına qədər

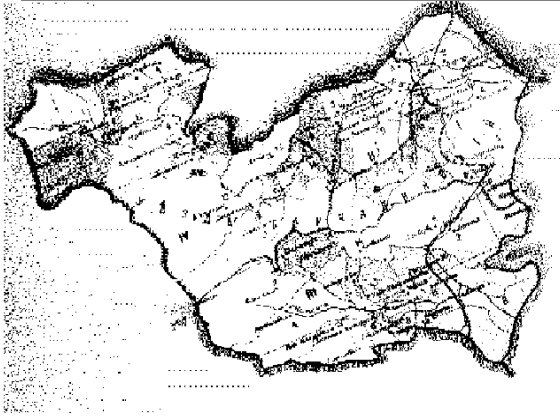
Foto 2

Borçalı 1918 ilinə qədər

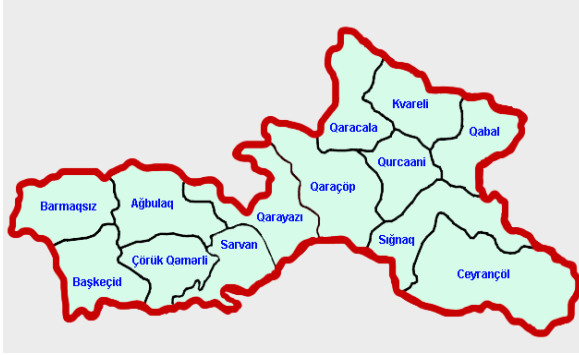

Foto 3

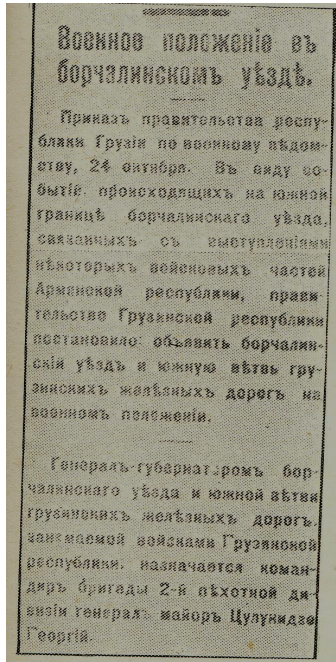
Borçalı 1918–1921 illərində

Foto 4

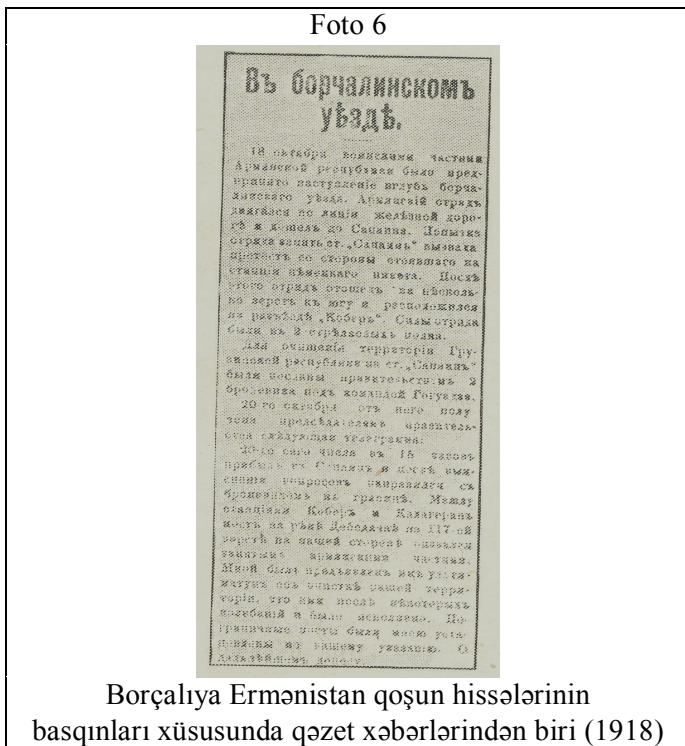
Borçalı 1921 ilindən sonra

Foto 5

Borçalıda hərbi vəziyyət haqqında əmr (1918)

Foto 6

Borçalıya Ermənistan qoşun hissələrinin basqınları xüsusunda qəzet xəbərlərindən biri (1918)

Foto 7

Соглашение между Грузией и Азербайджаном.

1. Договаривающиеся государства обязуются воздерживаться от всяких вооруженных действий и военных действий против остальных государств, угрожающего неопределенности для территориальной целостности и независимости каждой из областей договаривающихся республик.

Примечание. Параграфы этого не распространяются на вооруженные конфликты, которые возникли на почве еще не законченных дел территориального размежевания закавказских республик.

2. Если какая либо из договаривающихся сторон уже открыла военные действия на одном или нескольких участках с целью приобретения оружия и боеприпасов, то такое государство обязывается прекратить военные действия.

3. Настоящее соглашение имеет строгий оборонительный характер, и если одна из сторон, по собственной инициативе, без предварительного соглашения, объявит войну или откажется от выполнения условий этого соглашения, то другая договаривающаяся сторона не обязана участвовать в этих военных действиях.

4. Договаривающиеся стороны обязуются воздерживаться от вмешательства в споры с границами республик, путем соглашения или арбитража, решения которого признаются обязательными и обязательными для обеих сторон.

5. Настоящее соглашение заключено сроком на 5 лет. На год до истечения этого срока каждая из договаривающихся сторон представляет право заявить о своем желании продлить его на новый срок, или об объявлении соглашения; в последнем случае решение берет силу лишь до истечения вышесказанного срока.

6. Договаривающиеся стороны обязуются взаимно воздерживаться от всяких дипломатических переговоров, направленных к срыву независимости и суверенитета прав обеих государств.

7. При заключении условий, указанных в §§ 1 и 2 же, договаривающиеся государства обязуются не заключать секретного мира.

8. Договаривающиеся стороны обязуются не заключать никаких соглашений с другими государствами без предварительного согласия обеих сторон.

9. Если до истечения срока, указанного в § 5 же, сойдется личная встреча, гарантирующая независимость и неопределенность границ обеих государствами, включенных в их состав, то с момента заключения договаривающихся республик в эту народную истинное соглашение утрачивает силу.

10. Третьей закавказской республикой - Арменией представляется право в 2-х недельный срок со дня официального сообщения вышеизложенного заключить с обеих договаривающихся республик в этом отношении.

11. Объявляя ратификацию, производится в г. Баку в двухнедельный срок со дня подписания.

12. Настоящее соглашение совершено в двух подлинниках.

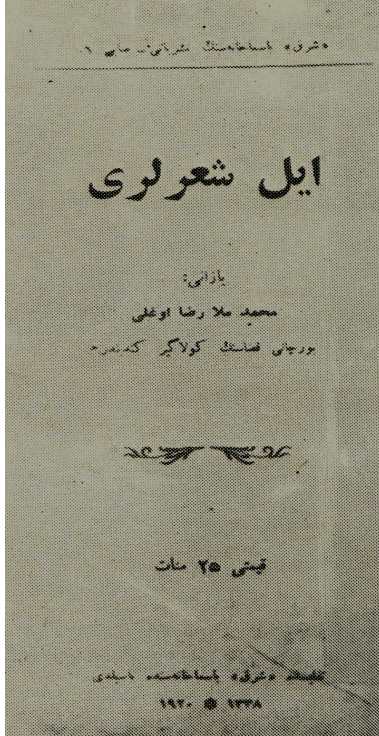
Министр иностранных дел Грузии *Гусевский*, Военный министр министры генерал-майор *Губенков*, Генерал *Ольшанский*.

Министр иностранных дел Азербайджанской республики *М. Ю. Джафаров*, Военный министр *Маммедов*, Начальник штаба генерал-майор *Султанов*.

Город Тифлис, Тисага двадцать девятнадцатого года, Пять шестидесяти лет.

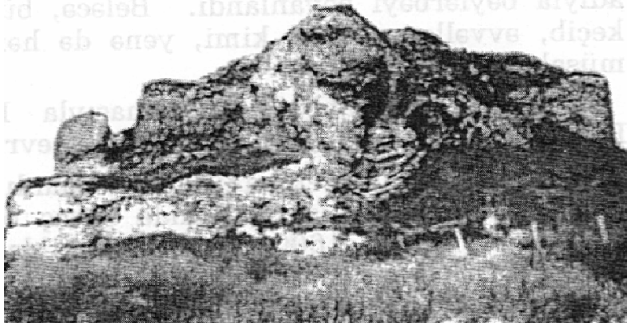
Gürcüstanla Azərbaycan arasında hərbi ittifaq müqaviləsi (1919)

Foto 8

Borçalı şairi Məhəmməd Rzazadə Mühəqqərin
Tiflisdə yayımlanmış şeirlər kitabının üzü (1920)

Foto 9

Borçalıdakı savaşılara tanıq olmuş Quşçu qalası

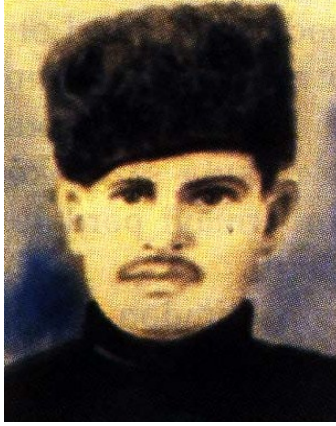
Foto 10

1918–1920-lərdə ictimai fəallığıyla seçilmiş
Kəpənəkçili Emin Ağa Acallı

Foto 11

1918–1920 illərində
Ermənilərə qan uddurmuş Çopur Əli

Foto 12

Savaşlar şahidi Qılıc yurdu

Foto 13

Eh, gidi dünya...